

Vergaderjaar 2007–2008

30 413

Regels betreffende pensioenen (Pensioenwet)

Nr. 108

BRIEF VAN DE MINISTER VAN SOCIALE ZAKEN EN WERKGELEGENHEID

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Den Haag, 25 maart 2008

In deze brief ga ik in op de opvattingen van de Stichting van de Arbeid over de dekking van het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen, alsmede op het rapport van de Sociaal Economische Raad over het gevoerde maatschappelijk pensioendebat. Beide naar aanleiding van een motie van uw Kamer.

De dekking van het nabestaanden- en het arbeidsongeschiktheidspensioen

Bij motie (Kamerstukken II 2006/07, 30 413, nr. 73) is de regering verzocht in overleg te treden met sociale partners en afspraken te maken over de wijze waarop een fatsoenlijke dekking kan worden bereikt van het nabestaanden- en het arbeidsongeschiktheidspensioen. Mijn voorganger heeft dit verzoek doorgeleid naar de Stichting van de Arbeid (hierna: Stichting). In de brief van 28 juni 2007 geeft de Stichting aan geen afspraken met de wetgever te willen maken over de dekking en financiering van het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen.¹ De wijze waarop het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen wordt vormgegeven behoort – naar het oordeel van de Stichting – tot de primaire verantwoordelijkheid van sociale partners op decentraal niveau in bedrijfstakken en ondernemingen. De Stichting is uitgebreid ingegaan op de achtergrond van recente ontwikkelingen en de gevolgen daarvan.

Ik onderschrijf de opvatting van de Stichting dat de wijze waarop aan het nabestaanden- en het arbeidsongeschiktheidspensioen vorm en inhoud wordt gegeven behoort tot de primaire verantwoordelijkheid van sociale partners op decentraal niveau. De wetgever dient zich te onthouden van uitspraken over wat al dan niet een fatsoenlijke hoogte van pensioen is. De Stichting wijst erop dat een verschuiving heeft plaatsgevonden van nabestaandenpensioen op opbouwbasis naar nabestaandenpensioen op risicobasis in een bepaalde maatschappelijke context. Enerzijds is de rol van het nabestaandenpensioen veranderd. Er is nu sprake van een individuele verantwoordelijkheid waar voorheen sprake was van een collectieve

¹ Ter inzage gelegd bij het Centraal Informatiepunt Tweede Kamer.

verantwoordelijkheid van zorgplicht voor de partner. Anderzijds heeft de overheid sociale partners uitdrukkelijk gevraagd aan kostenbeheersing te doen. Een voorbeeld hiervan vormt het Pensioenconvenant uit 1997. Voorts mag niet onvermeld blijven dat de overheid zelf ook heeft bijgedragen aan kostenopdriving met de introductie van het uitruilrecht op grond van artikel 2b van de Pensioen- en spaarfondsenwet. Op grond van dit artikel kregen deelnemers aan pensioenregelingen met een nabestaandenpensioen het recht om omgebouwd nabestaandenpensioen te ruilen voor een hoger of eerder ingaand ouderdompensioen. Sindsdien zijn de kosten van pensioen nog verder gestegen onder invloed van de dalende rente en de noodzaak om reservetekorten als gevolg van de beurskrach weg te werken. De verschuiving van een nabestaandenpensioen op risicobasis is ontegenzeggelijk een versobering, doch kan ook worden opgevat als een poging om een nabestaandenpensioen als bestanddeel van de regeling te behouden. Indien de overheid thans zou besluiten – tegen de achtergrond van de genoemde ontwikkelingen – om nabestaandenpensioen op opbouwbasis af te dwingen, zou dat leiden tot aanzienlijke kostenverhogingen die vervolgens weer elders gecompenseerd moeten worden. De dekking van het nabestaandenpensioen kan daardoor opnieuw ter discussie komen.

De Stichting wijst er terecht op dat de veranderingen in de dekking van het nabestaandenpensioen tot hogere risico's voor de deelnemers hebben geleid. Met de Stichting ben ik van mening dat deze risico's deels zijn ondervangen door bepaalde voorzieningen in de Pensioenwet. Artikel 61, eerste lid, van de Pensioenwet bevat een recht op uitruil van een deel van het ouderdompensioen in een partnerpensioen bij beëindiging van het deelnemerschap en met ingang van de datum waarop het ouderdompensioen ingaat of kan ingaan. Het tweede lid van het artikel voorziet erin dat de pensioenuitvoerder in het geval er op de pensioendatum geen partnerpensioen is en wel een partner «standaard» de omruil van een deel van het ouderdompensioen in een nabestaanden- of partnerpensioen in het laatste jaar voor de ingang van het ouderdompensioen aanbiedt. De pensioenuitvoerder moet voorts de deelnemer informeren over zijn recht om ouderdompensioen om te kunnen zetten in partnerpensioen bij beëindiging van het dienstverband en bij pensionering (artikel 39, eerste lid, onderdeel c, van de Pensioenwet). Specifiek voor de uitruilmogelijkheid is geregeld dat er standaard (een deel van het) ouderdompensioen wordt uitgeruild in een partnerpensioen als de deelnemer niet binnen de door de pensioenuitvoerder gestelde termijn reageert op de keuzemogelijkheid (artikel 61, zevende lid, van de Pensioenwet). Verder wijs ik op artikel 55 van de Pensioenwet. Deze bepaling regelt dat de dekking van het partnerpensioen op risicobasis bij werkloosheid doorloopt zolang de deelnemer recht heeft op een uitkering op grond van de Werkloosheidswet.

Daarnaast is – zoals de Stichting ook aangeeft – goede voorlichting over de situatie met betrekking tot het partnerpensioen na ingang van de pensioendatum door pensioenuitvoerders van belang. Een belangrijke stap in dit verband zijn de informatiebepalingen uit de Pensioenwet die op 1 januari 2008 van kracht zijn geworden. Zowel in de startbrief als in het uniform pensioenoverzicht blijkt duidelijk of er sprake is van een nabestaandenpensioen bij beëindiging van de deelneming. Verder heb ik begrepen dat de Stichting medio dit jaar de resultaten van de eigen pensioenaanbevelingen uit 2001 gericht op «moderne en betaalbare pensioenen voor alle werknemers» zal evalueren. Dat betekent dat het zeker niet is uitgesloten dat – mede aan de hand van de resultaten van die evaluatie – binnen de Stichting een discussie zal worden gestart over een mogelijke nieuwe set van pensioenaanbevelingen ten behoeve van het decentraal overleg over de inhoud en uitvoering van pensioen-

regelingen. Ik ga ervan uit dat in dat geval ook de modaliteiten van het nabestaandenpensioen in de beschouwingen worden betrokken.

De suggestie van de Stichting om de fiscale regelgeving te versoepelen, zodat het ook mogelijk is een nabestaandenpensioen op risicobasis toe te zeggen als daar geen aantoonbare dienstjaren tegenover staan, neem ik niet over, want dit volgt uit de fiscale systematiek zoals die ook voor het ouderdompensioen geldt. Op grond van het voorgaande zie ik geen aanleiding om te komen met maatregelen die ertoe leiden dat de huidige dekking van het nabestaandenpensioen wordt verbeterd.

In de motie is ook het arbeidsongeschiktheidspensioen genoemd. De Stichting constateert dat, voor zover het duurzaam volledig arbeidsongeschikt beoordeelde actieve deelnemers betreft, er ten opzichte van de situatie onder de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering nauwelijks wijziging is opgetreden. Voor de gedeeltelijke arbeidsongeschikte werknemers heeft de Stichting hierover aan de pensioenkoepels en aan het Verbond van Verzekeraars om nadere informatie gevraagd. Zodra ik over deze informatie beschik, zal ik uw Kamer hierover informeren. De regering heeft bij de Veegwet pensioenen op dit punt enkele nadere regels opgesteld. Uw Kamer heeft in het kader van de voorhangprocedure een verslag opgesteld. De regering zal uw Kamer hierover informeren bij gelegenheid van de aanbieding van de nota naar aanleiding van het verslag over de Veegwet pensioenen aan de Eerste Kamer.

SER rapport «Op weg naar pensioenbewust zijn»

Bij de behandeling van de Pensioenwet is een motie (Kamerstukken II 2006/07, 30 413, nr. 76) aangenomen, waarin het kabinet is gevraagd een debat te organiseren «over de toekomst van met name het tweedepijlerpensioen en de uitvoering van pensioenregelingen». Het debat zou bij voorkeur door de Sociaal Economische Raad (hierna: SER) georganiseerd moeten worden. Dit verzoek is door mijn voorganger doorgeleid aan de SER. De SER heeft ervoor gekozen dit in te vullen door het thema pensioenbewustzijn bij burgers centraal te stellen.¹ Ik heb aangegeven dat ik mij in deze opzet kon vinden.

Het rapport bevat de uitkomsten van de panelbijeenkomsten en de conferentie, aangevuld met gegevens uit onderzoek en opvattingen uit de economische literatuur. De Pensioencommissie van de SER stelt in de slotopmerkingen bij het rapport dat zij daarbij voor een neutrale opstelling heeft gekozen, omdat de SER niet is gevraagd advies uit te brengen over de vergroting van het pensioenbewustzijn maar om de opvattingen in kaart te brengen van de verschillende betrokkenen bij het pensioen en daarbij ook de wetenschappelijke inzichten te betrekken.

In verschillende onderzoeken, maar ook in de panelbijeenkomsten die de Pensioencommissie heeft gehouden, wordt bevestigd dat het pensioenbewustzijn van de Nederlander laag is. Uit het rapport blijkt voorts dat het vergroten van het pensioenbewustzijn niet met een paar eenvoudige maatregelen kan worden bewerkstelligd. Mensen hebben moeite met het verzamelen en verwerken van (financiële) informatie, en hun keuze- en beslisproces wordt bovendien mede beïnvloed door niet-rationele factoren. De inspanningen die de afgelopen jaren door de pensioenuitvoerders en anderen zijn getroffen om de belangstelling voor en de kennis van pensioen te vergroten, illustreren dit: hun inspanningen hebben het pensioenbewustzijn nog niet daadwerkelijke kunnen vergroten. Daardoor pleit het rapport voor samenwerking tussen pensioenuitvoerders in het zoeken naar de beste methode voor communicatie en informatieverstrekking. Voorts wordt ervoor gepleit om de informatie over de AOW te verbe-

¹ Ter inzage gelegd bij het Centraal Informatiepunt Tweede Kamer.

teren en er wordt veel waarde gehecht aan invoering van het pensioenregister, dat in 2011 operationeel moet zijn. Ook is van belang dat er een aanbod is van onafhankelijke pensioeninformatie. Voorgesteld wordt de Pensioenkijker.nl, die op dit moment al een dergelijke rol vervult, te versterken.

Ik deel de zorg over de mate waarin Nederlanders op de hoogte zijn van hun pensioen. De afgelopen jaren zijn veel pensioenregelingen gewijzigd en bovendien nam het aantal keuzemogelijkheden toe. Daardoor wordt het voor mensen steeds belangrijker om te weten hoe ze ervoor staan wat hun pensioen betreft. Het is van belang dat het pensioenbewustzijn wordt vergroot. Dat zal niet eenvoudig zijn. Dat komt niet alleen, omdat de informatie soms moeilijk toegankelijk is, maar ook omdat mensen veelal geen zin hebben om zich in het onderwerp te verdiepen. Met de SER ben ik van mening dat de Nederlandse systematiek, waarbij bijna alle werknemers via de arbeidsovereenkomst verplicht deelnemen aan een pensioenregeling, zeer waardevol is.

De Pensioencommissie is van mening dat het aan de pensioenuitvoerders, de werkgevers en de vakbonden is om het belang van pensioen duidelijk te maken en de belangrijke aspecten zo te communiceren dat mensen er ook kennis van willen nemen. Voorlichting over pensioenen is de primaire verantwoordelijkheid van pensioenuitvoerders en sociale partners. Ik heb er vertrouwen in dat sociale partners en pensioenuitvoerders dit oppakken. Mocht de pensioensector de rol van de Pensioenkijker willen versterken, dan ligt het in eerste instantie op de weg van de pensioensector om dit op te pakken. Aan de hand van een projectvoorstel kan worden gezien in welke vorm de rijksoverheid een bijdrage kan leveren.

Ik verwacht dat de informatiebepalingen uit de Pensioenwet – die met ingang van 1 januari 2008 van kracht zijn geworden – een stimulans zullen zijn om het pensioenbewustzijn te vergroten. Ik wijs daartoe, onder andere, op:

- de «startbrief», die nieuwe deelnemers van de pensioenuitvoerder ontvangen met alle relevante informatie over de pensioenregeling;
- het uniform pensioen overzicht, dat elke deelnemer in een pensioenregeling voortaan jaarlijks zal ontvangen aan de hand waarvan niet alleen zichtbaar of de deelnemer of zijn eventuele partner wel of niet bekend is bij de pensioenuitvoerder, maar ook wat de gevolgen zijn voor met name de partnerpensioendekking, indien de deelnemer zou stoppen met werken; en
- het verstrekken van informatie in het kader van waardeoverdracht.

Verder wijs ik op het zogenoemde indexatielabel dat vanaf juli 2008 in het uniform pensioenoverzicht zal worden opgenomen. Dit label biedt inzicht in de indexatiekwaliteit van de pensioenregeling. Het label is voorts een hulpmiddel om bij baanwisseling pensioenaanspraken over te dragen naar de nieuwe pensioenuitvoerder.

Ook kan het pensioenregister niet onvermeld blijven. Vanaf 2011 wordt dat register operationeel (artikel 51 van de Pensioenwet). Met dat register krijgen mensen met een «druk op de knop» een overzicht van de opgebouwde pensioenaanspraken, inclusief AOW-aanspraken. Pensioenuitvoerders hebben de uitvoering van het register voortvarend ter hand genomen.

Tot slot is de toezichtstaak van de Autoriteit Financiële Markt (hierna: AFM) van belang. De AFM heeft tot taak toezicht te houden op de wettelijk verplichte informatievoorziening door pensioenuitvoerders aan (gewezen)

deelnemers en pensioengerechtigden (artikel 151, tweede lid, van de Pensioenwet). Een belangrijk element in de taak van de AFM is het controleren op de duidelijkheid en begrijpelijkheid van de informatieverstrekking.

Tot slot

Zowel uit het dossier van de dekking van het nabestaandenpensioen als uit het rapport van de SER blijkt dat voorlichting over pensioen de komende jaren een steeds grotere betekenis zal krijgen. Juist door de toegenomen individualisering en door de forse kosten die aan pensioen zijn verbonden, is het van belang dat deelnemers zich ervan vergewissen of hun pensioenregeling nog steeds adequaat op de individuele situatie is toegesneden. De Pensioenwet bevat daartoe een aantal belangrijke informatiebepalingen. Ik ben van mening dat eerst moet worden gezien waartoe deze bepalingen uitkristalliseren. Verder heb ik er vertrouwen in dat zowel pensioenuitvoerders als sociale partners de komende tijd adequaat uitvoering zullen geven aan het belang dat de Stichting van de Arbeid eraan hecht dat pensioenuitvoerders en sociale partners goede voorlichting bieden met betrekking tot het nabestaandenpensioen en aan de conclusies en aanbevelingen die in het rapport van de SER zijn opgenomen.

De minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid,
J. P. H. Donner

Aan de minister van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid
De heer mr. J.P.H. Donner
Postbus 90801
2509 LV DEN HAAG

AC/2832
Pens./2126A

Den Haag : 28 juni 2007
Ons kenmerk : S.A.07.043.28 K/JS
Uw kenmerk : AV/PB/2006/90283
Betreft: : Nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen

Geachte heer Donner,

In uw brief d.d. 3 november 2006 informeerde uw ambtsvoorganger de Stichting van de Arbeid over de in de Tweede Kamer aangenomen motie waarin de Kamer de regering oproept tot overleg met sociale partners gericht op het maken van afspraken over de dekking van het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen. Tevens wordt in de brief aangegeven op welke wijze uw ambtsvoorganger aan die motie invulling zou willen geven. Te weten: eerst een overleg met sociale partners in de Stichting van de Arbeid en daarna bezien of er een vervolgtrajec nodig of wenselijk is in de vorm van afspraken tussen de Stichting en de regering dan wel overleg in de SER.

Tegen deze achtergrond wordt de Stichting verzocht aan te geven hoe zij aankijkt tegen de dekking van het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen. Tevens is gevraagd aandacht te besteden aan de financieringswijze en (de achtergronden van) de ontwikkelingen daarin die zich de afgelopen jaren hebben voltrokken.

Met deze brief wil de Stichting van de Arbeid op de brief van uw ambtsvoorganger van 3 november 2006 reageren.

1. Uitgangspunt Stichting van de Arbeid

De Stichting van de Arbeid hecht eraan te beginnen met de algemene opmerking dat de wijze waarop aan het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen in arbeidspensioenregelingen vorm en inhoud wordt gegeven tot de primaire verantwoordelijkheid behoort van de sociale partners op decentraal niveau in bedrijfstakken en ondernemingen. De inhoud van de pensioenregeling maakt onderdeel uit van de arbeidsvoorwaarden van in dienstverband verrichte arbeid.

Vanuit dit uitgangspunt heeft de Stichting grote aarzeling om te participeren in een overleg met de wetgever over de dekking en financiering van het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen. Althans, voor zover dat overleg moet uitmonden in afspraken over deze beide zaken tussen Stichting van de Arbeid en regering. Deze aarzeling is in niet geringe mate gevoed door de suggestie in de Tweede Kamermotie als zou met nabestaandenpensioen op risicobasis gefinancierd geen "fatsoenlijke dekking" bereikt kunnen

worden.

Uiteraard is de Stichting bereid in een gesprek met de regering een toelichting te geven op de wijze waarop sociale partners op decentraal niveau willen omgaan met de probleempunten die de overheid ten aanzien van het nabestaanden- en invaliditeitspensioen signaleert. Zij hechten echter zeer sterk aan een eigen verantwoordelijkheid als het gaat om eventuele initiatieven gericht op inhoudelijke wijzigingen binnen de arbeidsvoorwaarde pensioen.

2. Achtergrond, ontwikkelingen en aandachtspunten met betrekking tot nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen

2.1. Nabestaandenpensioen

De verantwoordelijkheid van sociale partners voor de arbeidsvoorwaarde pensioen onverlet latend, geschiedt de wijze waarop inhoud en vorm aan deze arbeidsvoorwaarde wordt gegeven uiteraard wel binnen een maatschappelijk en wettelijk kader.

Zo kan met betrekking tot het nabestaanden- of partnerpensioen worden geconstateerd dat in de jaren negentig de relevante wetgeving structurele wijziging heeft ondergaan.

Gedoeld wordt in de eerste plaats op de vervanging van de Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW), een brede volksverzekering, door de Algemene Nabestaandenwet (Anw), een inkomensafhankelijke voorziening met slechts een beperkte werkingsfeer. In de tweede plaats wordt bedoeld op het bij amendement in de PSW geïntroduceerde artikel 2b op grond waarvan deelnemers aan pensioenregelingen met een nabestaandenpensioen het recht kregen om opgebouwd nabestaandenpensioen te ruilen voor een hoger of eerder ingaand ouderdompensioen.

De maatschappelijke discussie over deze pensioenvoorzieningen in het laatste decennium van de vorige eeuw vormde de achtergrond van de versoering van de wettelijke basisvoorziening voor het nabestaandenpensioen. De uitkomst hiervan was de in brede kring gehuldigde opvatting dat het zelfstandig opbouwen van pensioenrechten door mannen en vrouwen met zich zou brengen dat de noodzaak van een zorgplicht jegens de partner op termijn kan verdwijnen. In samenhang hiermee kan ook een verschuiving worden geconstateerd van de 'collectieve verantwoordelijkheid' van zorgplicht voor de partner naar een individuele verantwoordelijkheid. Deze ontwikkeling is door de politiek met de wijziging van de AWW naar de Anw nadrukkelijk gestimuleerd en bevastigd.

De hiervoor beschreven ontwikkeling heeft ook substantiële invloed gehad op de in mei 1997 door de Stichting van de Arbeid gepubliceerde set van pensioenaanbevelingen. Hierin werd een agenda geboden voor het decentrale pensioenoverleg. In aansluiting hierop werd in hetzelfde jaar tussen het kabinet en de Stichting het Pensioenconvenant overeengekomen. Zowel de pensioenaanbevelingen als het convenant waren gericht op modernisering van pensioenregelingen. Hierbij werd een hoge prioriteit toegekend aan enerzijds een verlaging van de in pensioenregelingen gehanteerde franchise en anderzijds aan kostenbeheersing. In het Pensioenconvenant werd zelfs de afspraak gemaakt over kostenneutraliteit. De forse kostenstijging die gepaard ging met franchiseverlaging diende gecompenseerd te worden door een versoering op andere onderdelen van de pensioenregeling. Dit laatste was heel nadrukkelijk de inzet van het kabinet.

In heel veel pensioenregelingen is deze kostenneutraliteit gerealiseerd door een versobe

ring van het nabestaanden- of partnerpensioen. Soms in de vorm van een verlaging van het ambitieniveau, al of niet met mogelijkheid van individueel bijverzekeren. In veel andere gevallen tot een wijziging van de financieringswijze van het nabestaandenpensioen, waarbij werd overgegaan van financiering op opbouwbasis naar financiering op risicobasis.

Bij een financiering op opbouwbasis worden daadwerkelijk rechten op nabestaandenpensioen opgebouwd. De rechten blijven bestaan, ook als de deelnemer niet langer actief is in de desbetreffende pensioenregeling. Dat heeft voordelen bij werkloosheid en bij overgang naar een nieuwe werkgever. Bij overlijden gedurende het dienstverband geldt veelal de regeling dat het partnerpensioen wordt uitgekeerd dat zou zijn opgebouwd indien de deelnemer tot aan de pensioendatum in dienst zou zijn gebleven. Bij overlijden na beëindiging van het dienstverband wordt echter het partnerpensioen dat daadwerkelijk is opgebouwd, uitgekeerd.

Volgens een studie van DNB¹ hadden begin 2006 ruim 2 miljoen actieve deelnemers een partnerpensioen op opbouwbasis. Dat komt neer op 36% van alle actieve deelnemers.

Financiering van het nabestaandenpensioen op risicobasis heeft het karakter van een schadeverzekering. Zolang er premie voor het nabestaandenpensioen wordt betaald, is de dekking van kracht. Zodra de premiebetaling stopt, vervalt in de meeste gevallen ook de aanspraak op het nabestaandenpensioen bij overlijden van de deelnemer.

Het aantal actieve deelnemers aan een pensioenregeling met een partnerpensioen op risicobasis bedroeg begin 2006 volgens de eerder genoemde studie van DNB 2,4 miljoen. Oftewel 42% van het aantal actieve deelnemers.

Er is ook een tussenvorm waarbij de financiering van het partnerpensioen tot de pensioendatum geschiedt op risicobasis, maar vanaf de pensioendatum er aanspraak is op een partnerpensioen dat op opbouwbasis tijdens de actieve deelneming is gefinancierd. Volgens DNB vielen begin 2006 1,2 miljoen actieve deelnemers onder een dergelijke gecombineerde regeling. Dat komt neer op 22% van het totale aantal actieve deelnemers.

De verschillen wat betreft de dekking tussen nabestaandenpensioen op opbouwbasis en dat op basis van risicoverzekering concentreren zich vooral op de periode ná de datum van pensioeningang. Verder kunnen er verschillen optreden bij wijziging van dienstbetrekking en in geval van werkloosheid.

Ná ingang ouderdompensioen

Bij het bereiken van de pensioenleeftijd eindigt in de meeste gevallen de dekking van het partnerpensioen dat op risicobasis is gefinancierd. Wel heeft de deelnemer het wettelijke recht om een deel van het ouderdompensioen om te zetten in nabestaandenpensioen.

De Stichting constateert dat pensioenregelingen thans meer dan in het verleden gericht zijn op het zelfstandig opbouwen van pensioenen door alle werknemers, mannen en vrouwen. Het aantal huishoudens waarvan slechts één van beide partners werkt, is sterk teruggelopen. De Stichting van de Arbeid acht dit een gewenste ontwikkeling. Dit neemt echter niet weg dat huishoudens met slechts één kostwinner of waarvan één partner een

¹ "Het partnerpensioen is niet langer vanzelfsprekend" gepubliceerd in het Statistisch Bulletin van september 2006 van DNB

kleine deeltijd baan heeft, nog steeds voorkomen. Indien in die situaties de pensioenregeling niet voorziet in een nabestaandenpensioen kan de zorgplicht van de kostwinnende partner jegens zijn partner onvoldoende inhoud worden gegeven.

Om die reden heeft de Stichting van de Arbeid met instemming kennis genomen van het bepaalde in artikel 61 van de nieuwe Pensioenwet (PW). In dit artikel is niet alleen voorzien in een recht op uitruil van een deel van het ouderdomspensioen in een partnerpensioen. Het artikel voorziet er ook in dat de pensioenuitvoerder in het geval er op de pensioendatum geen partnerpensioen is en wel een partner 'standaard' de omruil van een deel van het ouderdomspensioen in een nabestaanden- of partnerpensioen in het laatste jaar vóór de ingang van het ouderdomspensioen aanbiedt (lid 2). In het 7^e lid van dit artikel is vervolgens bepaald dat bij uitblijven van een expliciete keuze door de deelnemer of de gewezen deelnemer de pensioenuitvoerder dient over te gaan tot het uitruilen van een deel van het ouderdomspensioen in een partnerpensioen.

Ter beperking van het financiële risico voor een achterblijvende partner, wanneer na de pensioendatum er geen aanspraak op nabestaandenpensioen meer bestaat, kunnen overigens ook andere in de derde pijler verkrijgbare producten worden ingezet, zoals een levensverzekering. Het is daarbij echter veelal wel van belang dat een dergelijke verzekering op een wat jongere leeftijd dan op de pensioeningangleeftijd wordt aangegaan. Juist ook om die reden zou de voorlichting zich moeten richten op de leeftijdscategorie vanaf bijvoorbeeld 45 jaar.

In aanvulling op het voorgaande acht de Stichting van de Arbeid, juist gelet op de grote consequenties voor de inkomenspositie van een achterblijvende partner, het van groot belang dat pensioenuitvoerders tijdig goede voorlichting bieden over de situatie met betrekking tot het partnerpensioen na ingang van het ouderdomspensioen. Dat geldt ook de mogelijkheid om desgewenst een deel van het ouderdomspensioen om te zetten in een nabestaandenpensioen. Deze voorlichting is in het bijzonder van belang waar sprake is van een risicoverzekering gedurende alleen de actieve periode.

In relatie tot het in artikel 61 voorgeschreven aanbod tot uitruil van een deel van het ouderdomspensioen in nabestaandenpensioen verdient het naar het oordeel van de Stichting van de Arbeid aanbeveling dat de pensioenuitvoerder goede informatie verstrekt over achtergrond en reden van het aanbod voor uitruil. Het is niet alleen van belang dat deze voorlichting de deelnemer bereikt maar ook diens huwelijks- of geregistreerde partner. Ter toelichting hierbij wordt nog opgemerkt dat artikel 61 PW de tegenhanger is van artikel 60 dat gaat over de uitruil van partnerpensioen in een hoger of een eerder ingaand ouderdomspensioen. Voor de effectuering van deze uitruil is de toestemming vereist van de partner die begunstigde is van het uit te ruilen partnerpensioen.

Bij wisseling van dienstbetrekking

Zoals hiervoor ook is opgemerkt, voorziet een risicoverzekering op nabestaandenpensioen niet in de opbouw van een waarde die bij wisseling van dienstbetrekking kan worden overgedragen.

Indien bij wisseling van dienstbetrekking door de werknemer geopteerd wordt voor waardeoverdracht kan er uiteraard geen sprake zijn van een overdrachtswaarde voor het nabestaandenpensioen als in de pensioenregeling van de oude werkgever geen nabestaandenpensioen is opgebouwd.

Een aantal pensioenregelingen biedt de mogelijkheid om bij wisseling van dienstbetrek

king, net als bij ingang van het ouderdomspensioen, nabestaandenpensioen in te ruilen voor ouderdomspensioen.

In een beperkt aantal regelingen komt voor dat, bij overgang van een pensioenregeling met risicodekking voor het nabestaandenpensioen naar een andere pensioenregeling die eveneens voorziet in risicodekking van het nabestaandenpensioen, wordt voorzien in de toekenning van fictieve dienstjaren. Met als gevolg dat bij overlijden gedurende de actieve periode in de nieuwe baan er geen wezenlijk verlies van nabestaandenpensioen optreedt als gevolg van de overstap.

In geval van werkloosheid

Veelal voorziet een pensioenregeling met nabestaandenpensioen op risicobasis niet in de toekenning van een nabestaandenpensioen in geval van overlijden gedurende werkloosheid. Dat is immers ook het geval na beëindiging van de dienstbetrekking. In dit verband is echter van belang dat sinds vele jaren de FVP-voortzettingsregeling gedurende werkloosheid van toepassing is. Deze regeling voorziet, ook voor werkloze werknemers onder de 40 jaar², in een bijdrage voor de inkoop van een nabestaandenpensioen tijdens de loongerelateerde WW-periode in het geval de werkloze werknemer gedurende die periode komt te overlijden. Een belangrijke voorwaarde voor toekenning van een bijdrage is wel dat de pensioenregeling waaraan de werkloze deelnam bij zijn vorige werkgever voorziet in een pensioenregeling met nabestaandenpensioen. Daarbij maakt het niet uit of deze regeling op risicobasis of op opbouwbasis is gefinancierd.

De FVP-regeling zal echter vanwege uitputting van de fondsmiddelen per 1 januari 2009 worden beëindigd.

In de nieuwe Pensioenwet (PW) is bepaald dat de dekking van het partnerpensioen op risicobasis gefinancierd tijdens werkloosheid doorloopt zolang de deelnemer recht heeft op een WW-uitkering (art. 55 lid 5). De hoogte van het partnerpensioen wordt volgens dit wetsartikel vastgesteld alsof hetzelfde pensioen op opbouwbasis zou zijn overeengekomen. Het gaat hierbij veelal om een beperking van de doorlopende aanspraak. Kennelijk om te voorkomen dat een hoger partnerpensioen hieruit zou resulteren ten opzichte van een partnerpensioen dat op opbouwbasis is gefinancierd. De verlengde risicodekking op grond van artikel 55 PW geldt overigens alleen voor WW-perioden die aanvangen na inwerkingtreding van deze bepaling. (1 januari 2008).

Ook bij verlof tot een maximale duur van 18 maanden loopt de dekking van het partnerpensioen volgens wettelijk voorschrift door; dit ongeacht de financieringswijze (art. 58 PW).

De verlengde risicodekking tijdens werkloosheid van het nabestaandenpensioen dat op risicobasis is verzekerd, is bij amendement in de Pensioenwet terecht gekomen.

Hoe sympathiek de motieven van de wetgever ter zake ook zijn geweest, deze wettelijke regeling is, gelet op de primaire verantwoordelijkheid van de sociale partners voor de materiële inhoud van de arbeidsvoorwaarde pensioen en op de specifieke waarborgfunctie van de Pensioenwet, merkwaardig te noemen. Immers alleen op dit onderdeel wordt een materieel recht geregeld en nog wel van een ex-deelnemer die een uitkering geniet op grond van de WW!

² Voor een bijdrage ten behoeve van de voortzetting van de opbouw van het ouderdomspensioen zelf, komen werkloze werknemers onder de 40 jaar op grond van de FVP-regeling niet in aanmerking.

Hierbij komt dat de PW niet bepaalt jegens welke pensioenuitvoerder de nabestaande van de overleden werkloze ex-deelnemer een aanspraak op de doorlopende risicodkking heeft en evenmin wie de premie voor deze verlengde dekking moet betalen.

Verder is in ieder geval gedurende 2008 sprake van een samenloop met de FVP-regeling die tot 1 januari 2009 van kracht is.

De Stichting van de Arbeid acht het gewenst dat de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zich nader beraadt over deze problematiek en meer duidelijkheid biedt over de financiering en de uitvoering van deze verlengde risicodkking.

Teneinde gedurende het jaar 2008 problemen in verband met de samenloop met de FVP-regeling te voorkomen, pleit de Stichting van de Arbeid ervoor om de inwerkingtreding van de verlengde risicodkking niet op 1 januari 2008 te handhaven, maar deze uit te stellen naar 1 januari 2009. Daartoe zou in de voorgenomen 'veegwet' een voorstel kunnen worden opgenomen.³

Tot slot wil de Stichting in dit verband nog een opmerking maken over de fiscale maximering bij nabestaandenpensioen op risicobasis. De fiscus stelt namelijk dat er niet zomaar een nabestaandenpensioen op risicobasis mag worden afgesproken. Dat kan alleen als daar aantoonbaar dienstjaren tegenover staan. Iemand die bijvoorbeeld op 40-jarige leeftijd gaat werken, kan voor de dienstjaren vóór 40 jaar niet onder de dekking vallen. In het geval de Tweede Kamer inschat dat de huidige dekking van het nabestaanden-/partnerpensioen onvoldoende is en het wenselijk acht dat hierin verbetering wordt gebracht, adviseert de Stichting deze 'strengere' fiscale regelgeving te versoepelen.

Conclusie

Als belangrijk aandachtspunt bij de financieringswijze van het partnerpensioen op risicobasis wijst de Stichting van de Arbeid op de mogelijkheid van verlies van aanspraken bij overlijden na de ingang van het ouderdompensioen wanneer er geen nabestaandenpensioen is ingekocht door omzetting van een deel van het ouderdompensioen. Tijdens de actieve periode vormt een wisseling van dienstbetrekking een belangrijk moment om alert te zijn op de gevolgen voor het nabestaandenpensioen. Ten slotte vormt een punt van aandacht het vervallen van de dekking van het nabestaandenpensioen dat op risicobasis is gefinancierd in de situatie van langdurige werkloosheid, na afloop van de WW-periode.

Deze aandachtspunten zijn uiteraard alleen van toepassing wanneer sprake is van een situatie waarin de partner geen of een niet adequate pensioenvoorziening voor zichzelf heeft opgebouwd en deze dus afhankelijk is van de pensioenvoorziening van de deelnemer.

De Stichting van de Arbeid acht het daarom van groot belang dat, naast algemene voorlichting over de inhoud van de pensioenregeling, juist op belangrijke momenten (pensioeningang, wisseling van dienstbetrekking, werkloosheid) de deelnemer aan de pensioenregeling op actieve wijze (dus ook wanneer betrokkene er zelf niet om vraagt) goed wordt voorgelicht over de gevolgen voor het nabestaandenpensioen, als er sprake kan zijn van verlies of wijziging van aanspraken ter zake.

³ De Stichting heeft in een aparte brief d.d. 26 juni 2007 met kenmerk S.A. 07.03993/K, de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verzocht om in het kader van de voorgenomen veegwet-procedure een voorstel te doen om de inwerkingtreding van artikel 55 lid 5 uit te stellen.

2.2. *Arbeidsongeschiktheidpensioen*

Ook ten aanzien van het arbeidsongeschiktheidpensioen heeft het wettelijke kader forse wijziging ondergaan. Uiteraard wordt bedoeld op de komst in 2006 van de WIA als vervanging van de WAO.

Het beeld thans overziend, kan worden geconstateerd dat voor zover het gaat om duurzaam volledig arbeidsongeschikt beoordeelde actieve deelnemers aan pensioenregelingen, aan wie een IVA-uitkering wordt verstrekt, er ten opzichte van de situatie onder de WAO nauwelijks wijziging is opgetreden. Voorts is er, voor zover dat nu wordt overzien, niet of nauwelijks ten aanzien van deze groep wijziging gekomen in de gebruikelijke premievrije voortzetting van de opbouw van het ouderdomspensioen.

De Stichting van de Arbeid acht het echter heel wel mogelijk dat voor de gedeeltelijk arbeidsongeschikte werknemers en voor de nog niet als duurzaam beoordeelde volledig arbeidsongeschikten er wel sprake is van verschillen ten opzichte van het regime onder de WAO.

De Stichting van de Arbeid heeft echter op dit moment nog geen compleet beeld van de wijze waarop in bedrijven en instellingen bij pensioenfondsen en bij rechtstreeks verzekerde pensioenregelingen wordt omgegaan met het arbeidsongeschiktheidpensioen voor gedeeltelijk arbeidsongeschikte werknemers. Ook wat betreft de mate van (premienvrije) voortzetting van de opbouw van het ouderdomspensioen voor gedeeltelijk arbeidsongeschikte werknemers heeft de Stichting nog geen goed beeld van de aanpassingen die de laatste jaren hebben plaatsgevonden onder invloed van de nieuwe regelgeving.

De Stichting heeft de pensioenkoepels en het Verbond van Verzekeraars om nadere informatie hieromtrent gevraagd. Zodra deze informatie beschikbaar is, zal de Stichting u deze doen toekomen.

Hoogachtend,
STICHTING VAN DE ARBEID

drs. J.M.A. Mooren
secretaris

rapport

2008

Pensioencommissie

Op weg naar pensioenbewust zijn,
de bevindingen van het debat Pensioenbewustzijn

SEER

Sociaal-
Economische
Raad

rapport

Pensioencommissie

**Op weg naar pensioenbewust zijn,
de bevindingen van het debat Pensioenbewustzijn**

Aangeboden aan de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

30 januari 2008

SER Sociaal-
Economische
Raad

Sociaal-Economische Raad

De Sociaal-Economische Raad (SER) adviseert de regering en het parlement over de hoofdlijnen van het te voeren sociale en economische beleid en over belangrijke wetgeving op sociaal-economisch terrein. Daarnaast is de SER belast met bestuurlijke en toezichthoudende taken met betrekking tot de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (productschappen en bedrijfschappen). De raad is voorts betrokken bij de uitvoering van enkele wetten.

De SER is in 1950 ingesteld bij de Wet op de bedrijfsorganisatie. Zitting in de SER hebben vertegenwoordigers van ondernemers en van werknemers alsmede onafhankelijke deskundigen. De raad is een onafhankelijk orgaan dat door het gezamenlijke Nederlandse bedrijfsleven wordt gefinancierd.

De SER wordt bij de uitvoering van zijn functies bijgestaan door een aantal vaste en tijdelijke commissies. Enkele vaste commissies zijn onder bepaalde voorwaarden ook zelfstandig werkzaam.

De belangrijkste adviezen die de SER uitbrengt, worden in boekvorm uitgegeven. Zij zijn tegen kostprijs verkrijgbaar. Een overzicht van recente publicaties vindt u achterin. Een uitgebreider overzicht wordt op aanvraag gratis toegezonden. Het maandblad SER-bulletin geeft uitgebreid nieuws en informatie over de SER. De SER beschikt ook over een eigen site op internet, met onder meer de samenstelling van de raad en zijn commissies, persberichten en het laatste nieuws.

© 2008, Sociaal-Economische Raad

Alle rechten voorbehouden.

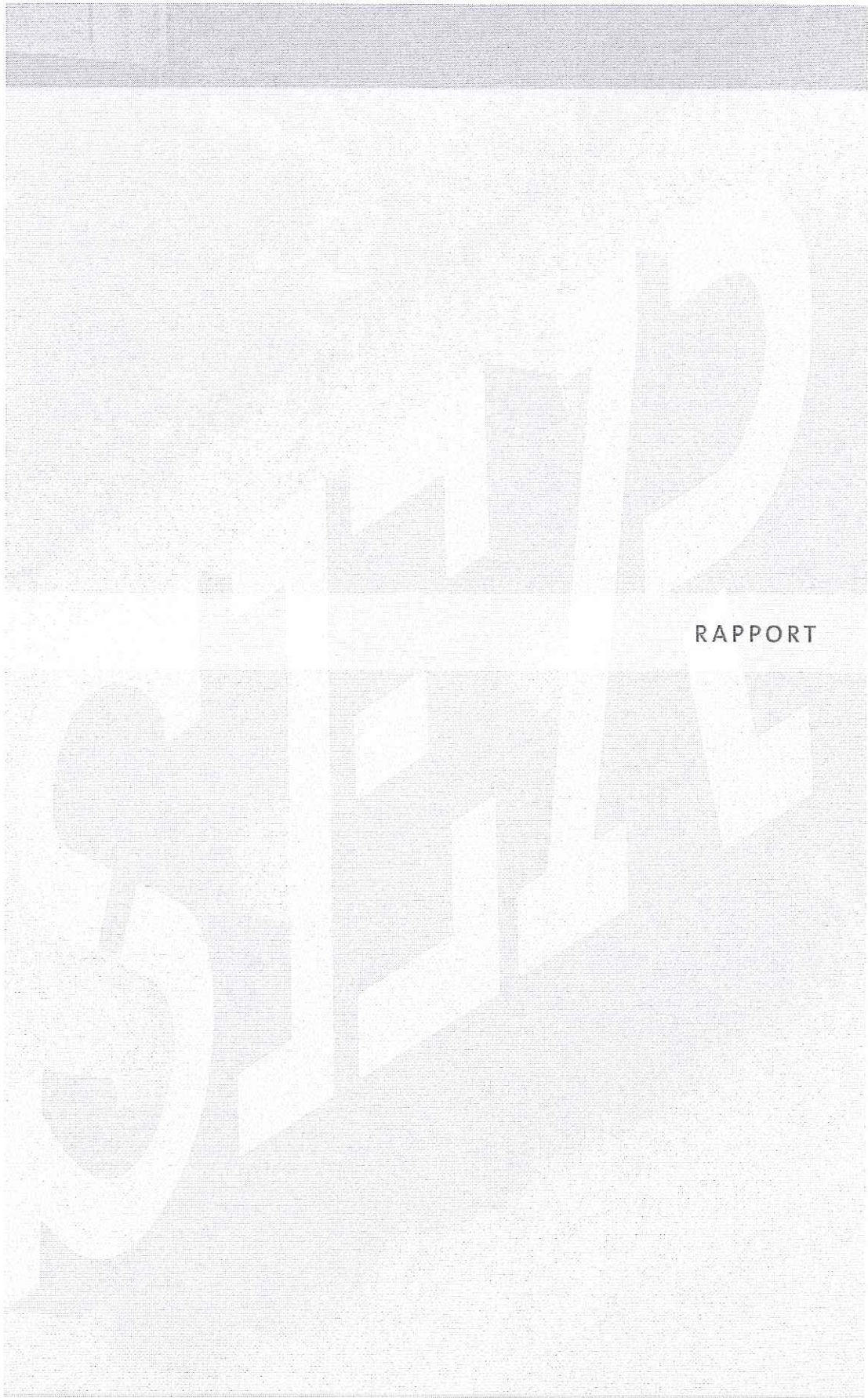
Overname van teksten is toegestaan onder bronvermelding.

Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag
Telefoon: 070 - 3 499 499
Telefax: 070 - 3 832 535
E-mail: ser.info@ser.nl
Internet: www.ser.nl

ISBN 90-6587-964-1 / CIP

Inhoudsopgave

1.	De bevindingen in vogelvlucht	7
2.	De aanleiding en opzet van het debat	9
3.	Hoe pensioenbewust zijn we?	11
4.	Waarom zijn we niet pensioenbewust?	17
4.1	De redenen volgens de deelnemers aan de panelbijeenkomsten	17
4.2	Onderzoek naar economisch gedrag van consumenten	17
5.	Is een laag pensioenbewustzijn erg?	23
5.1	Algemeen	23
5.2	Werknemers	25
5.3	Zelfstandigen en zzp'ers	29
5.4	AOW	30
6.	Suggesties om het pensioenbewustzijn te vergroten	31
6.1	De informatieverstrekking over pensioen	31
6.2	Verbetering van het bewustzijn volgens de deelnemers	33
7.	De bevindingen van de Pensioencommissie	37
8.	Slotopmerking van de Pensioencommissie	41
Bijlagen		
1	Het verzoek van de minister van SZW en de reactie van de SER	45
2	Opzet van het debat en het programma van de conferentie	53
3	Samenstelling van de Pensioencommissie	55

RAPPORT

1 De bevindingen in vogelvlucht

In dit rapport van bevindingen doet de Pensioencommissie van de SER verslag van het debat over pensioenbewustzijn dat zij in het najaar van 2007 heeft georganiseerd op verzoek van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

In verschillende onderzoeken maar ook in de panelbijeenkomsten die de Pensioencommissie heeft gehouden, wordt bevestigd dat het pensioenbewustzijn van de Nederlander laag is.

De Nederlandse systematiek waarbij werknemers via de arbeidsovereenkomst verplicht deelnemen aan de pensioenregeling van de bedrijfstak of het bedrijf, is zeer waardevol omdat mensen vooral op de korte termijn gericht zijn en nauwelijks pensioenbewust zijn. De verplichte deelname betekent echter niet dat er geen reden is om over pensioen na te denken. De afgelopen jaren is de inhoud van veel pensioenregelingen gewijzigd en veel regelingen kennen keuzemogelijkheden voor de deelnemers. Daarnaast hebben bijvoorbeeld ook baanverandering en echtscheiding invloed op het pensioen. Het is dus wel degelijk van belang om te weten wat de gevolgen hiervan zijn voor het toekomstige pensioen.

Het vergroten van het pensioenbewustzijn kan niet met een paar eenvoudige maatregelen gerealiseerd worden. Mensen hebben moeite met het verzamelen en verwerken van (financiële) informatie, en hun keuze- en beslisproces wordt bovendien mede beïnvloed door vele niet-rationele factoren en andersoortige overwegingen.

Informatie en de wijze waarop deze informatie verstrekt wordt, kunnen wel een belangrijke bijdrage leveren aan het vergroten van het pensioenbewustzijn. Maar het moet dan wel gaan om informatie die gemakkelijk te begrijpen is, die toegespitst is op groepen en die aansluit bij belangrijke gebeurtenissen in het persoonlijke leven.

Het pensioenregister, dat in 2011 operationeel moet zijn, kan een grote stimulans zijn om het pensioenbewustzijn te vergroten. In het register kunnen burgers zien welke pensioenaanspraken zij hebben in de eerste en tweede pijler. Het zal daarmee ook inzicht geven in een eventueel pensioentekort. Het is dan wel van belang dat de in het pensioenregister opgenomen informatie correct, actueel en zo volledig mogelijk is.

Het is eveneens van groot belang dat er een aanbod is van onafhankelijke pensioeninformatie. Pensioen kijker.nl vervult op dit moment al een dergelijke rol. Deze kan versterkt worden door enerzijds de informatieverstrekking (nog) meer toe te snijden op verschillende groepen en anderzijds door het ook mogelijk te maken vragen te stellen, per e-mail maar ook per telefoon.

2 De aanleiding en opzet van het debat

In dit rapport doet de Pensioencommissie verslag van het debat over pensioenbewustzijn dat de SER in het najaar van 2007 heeft georganiseerd op verzoek van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid¹.

De motie-Verbeet

De aanleiding voor het debat is een bij de behandeling van de Pensioenwet door de Tweede Kamer aangenomen motie. In deze motie-Verbeet wordt de minister gevraagd een debat te organiseren “over de toekomst van met name het tweedepijlerpensioen en de uitvoering van pensioenregelingen”. Het debat zou bij voorkeur door de SER moeten worden georganiseerd en de relevante maatschappelijke groepen en organisaties (nationaal en internationaal) en de wetenschap zouden erbij moeten worden betrokken².

Debat over pensioenbewustzijn

In reactie op het verzoek van de minister heeft de SER voorgesteld het pensioenbewustzijn van burgers het onderwerp te maken van het debat. De SER meende namelijk dat in de aanloop naar de nieuwe Pensioenwet al veel en uitgebreide discussies gevoerd waren over zeer veel aspecten van het tweedepijlerpensioen (onder andere houdbaarheid, financiële zekerheid, medezeggenschap, goed pensioenfondsbestuur) en dat een nieuw debat hier weinig aan zou kunnen toevoegen.

Omdat de belangstelling voor en de kennis van pensioen klein is, heeft de raad voorgesteld om pensioenbewustzijn tot onderwerp van het debat te maken. Hij meent dat een groter pensioenbewustzijn van belang is voor alle betrokkenen bij pensioenregelingen. De minister heeft vervolgens laten weten met deze aanpak te kunnen instemmen³.

Opzet van het debat

Om te weten te komen hoe er gedacht wordt over pensioenbewustzijn, heeft de Pensioencommissie, in opdracht van de SER, een drietal panelbijeenkomsten en een conferentie georganiseerd.

Voor de, in oktober 2007 gehouden, panelbijeenkomsten zijn verschillende betrokkenen – omschreven als deelnemers, uitvoerders en deskundigen – uitgenodigd. Aan hen is gevraagd hun opvattingen te geven over de oorzaken van het geringe pensioenbewustzijn en de mogelijkheden om dit te vergroten. Een aanvullende vraag was wie het voortouw zou moeten nemen bij het vergroten van het pensioenbewustzijn.

1 De samenstelling van de Pensioencommissie is opgenomen in bijlage 3.

2 De motie is opgenomen in bijlage 1.

3 De brief van de SER en de reactie van de minister zijn opgenomen in bijlage 1.

Afsluitend is op 13 november 2007 een conferentie georganiseerd waar pensioenbewustzijn op verschillende manieren is benaderd en waar door een forum en het publiek over verschillende aspecten van het vergroten van pensioenbewustzijn is gediscussieerd⁴. De verslagen van deze bijeenkomsten en het verslag van de conferentie zijn te vinden op de website van de SER (www.ser.nl, onder publicaties/overige publicaties).

Opzet van dit rapport

De bevindingen van de panelbijeenkomsten en de conferentie worden in dit rapport weergegeven, aangevuld met gegevens uit onderzoek en opvattingen uit de economische literatuur.

Eerst wordt aandacht besteed aan de vraag of we pensioenbewust zijn, waarom we dat niet zijn en of een laag pensioenbewustzijn erg is. Vervolgens komt aan de orde hoe het pensioenbewustzijn te vergroten is. Het rapport wordt afgerond met een slotwoord van de commissie.

4 Zie voor de opzet en de deelnemers ook bijlage 2.

3 Hoe pensioenbewust zijn we?

Door verschillende instanties en bedrijven wordt onderzoek gedaan naar het pensioenbewustzijn van burgers, hun houding tegenover pensioen en de kennis die zij hebben van (hun) pensioen. In deze paragraaf komt een aantal van deze onderzoeken aan de orde.

Het beeld dat uit deze onderzoeken naar voren komt is:

- dat men pensioen belangrijk vindt, zowel als oudedagsvoorziening maar ook als arbeidsvoorwaarde;
- dat men het belangrijk vindt een en ander te weten over het eigen pensioen, zoals soort pensioen en de toekomstige uitkering;
- maar dat paradoxaal genoeg slechts een klein deel van de mensen ook, volgens eigen zeggen, werkelijk op de hoogte is van het eigen pensioen;
- dat de belangstelling het kleinst is bij jongeren en met de leeftijd toeneemt;
- dat vooral ouderen belangstelling hebben voor en kennis hebben van hun pensioensituatie.

Ouderdomspensioen

Pensioenkijker.nl verzorgt op reguliere basis onderzoek naar het pensioenbewustzijn van Nederlanders¹. Daaruit blijkt dat ongeveer de helft van de mensen zich geen vragen stelt over het pensioeninkomen en dat slechts een kleine groep aangeeft goed op de hoogte te zijn.

tabel 3.1 Hebt u zich in de afgelopen twee jaar weleens de vraag gesteld met hoeveel geld u het moet doen tijdens uw oudedag?

	2004	2005	2006	2007
Ja	35,7	30,2	26,2	32,4
Nee	51,8	56,9	63,6	52,2
Nee, want ik ben daarvan al goed op de hoogte	12,5	12,9	10,1	15,4

Bron: Pensioenkijker.nl.

Van de mensen die zich afvroegen hoe het zit met hun oudedagsvoorziening (ongeveer een derde), is de helft op zoek gegaan naar specifieke informatie en daarvan vindt 85 procent de gevonden informatie bevredigend. De belangrijkste informatiebronnen zijn dan: pensioenoverzicht/bericht, pensioenadviseur, pensioenfonds of verzekeraar en internet. Vanaf 2004 stijgt het aandeel van internet en daalt het aandeel van pensioenoverzicht en pensioenfonds/verzekeraar.

¹ Voor meer gegevens over deze onderzoeken zie www.pensioenkijker.nl (pers, persberichten).

Partner- en arbeidsongeschiktheidspensioen

In het onderzoek zijn dezelfde vragen gesteld voor partnerpensioen en arbeidsongeschiktheid. Ongeveer 20 procent vindt dat hij goed op de hoogte is en ongeveer 50 procent heeft zich de vraag met hoeveel de partner het zou moeten doen überhaupt niet gesteld. Bij arbeidsongeschiktheid vindt ongeveer 14 procent dat hij goed op de hoogte is van de arbeidsongeschiktheidsuitkering en -pensioen en heeft ongeveer 70 procent zich niet de vraag gesteld naar de hoogte daarvan.

De houding tegenover pensioen

De onderstaande tabel geeft aan hoe men zich opstelt ten aanzien van pensioen.

tabel 3.2 Welke van de onderstaande stellingen is het meest op u van toepassing?

	2005	2006	2007
Ik maak me niet druk om mijn pensioenvoorziening; dat zien we dan wel weer	45,6	46,9	33,4
Ik vind het wel belangrijk om te weten of mijn pensioenvoorziening goed geregeld is, zonder de details te kennen	42,9	43,5	54,5
Ik houd me goed op de hoogte van de ontwikkeling rond mijn pensioen	11,5	9,6	12,1

Bron: Pensioen kijker.nl.

Uit de cijfers blijkt dat een toenemend deel van de mensen het belangrijk vindt op de hoogte te zijn van zijn pensioenregeling, maar vervolgens doet zich de paradoxale situatie voor dat maar weinig mensen zich ook goed op de hoogte houden².

Vrouwen maken zich minder druk over pensioen dan mannen en mannen houden zich meer dan vrouwen goed op de hoogte van de ontwikkelingen rond pensioen. Verder blijkt dat jongeren (< 35 jaar) zich niet druk maken over pensioen, de groep 35-45-jarigen het belangrijk vindt dat het pensioen goed geregeld is en dat de groep 55-65 jaar zich goed op de hoogte houdt van de ontwikkelingen rond het pensioen.

'Pensioen kennis bedroevend, Werknemers hebben geen benul van oudedagsregeling'.

Deze kop stond op 22 augustus 2007 boven een artikel in Het Financieele Dagblad waarin werd gerapporteerd over een onderzoek in opdracht van Zwitserleven. Uit dit onderzoek blijkt dat twee derde van de pensioenverzekerden zich niet verdiept in de eigen pensioenvoorziening. Bijna de helft weet niet of men een eindloon- of middelloonregeling heeft.

2 Daarbij valt een zekere discrepantie op tussen tabel 3.1 en 3.2 in het percentage mensen dat van zichzelf vindt dat ze goed op de hoogte zijn.

Uit het onderzoek blijkt tevens dat de onbekendheid met het pensioen bij vrouwen groter is dan bij mannen en dat de onbekendheid met het toenemen van de leeftijd afneemt. Van de laagopgeleiden weet 57 procent niet welk type regeling hij heeft. Bij de hoogopgeleiden is dit 37 procent (en voor de middengroep 50 procent).

'Jeugd haat pensioenpraat' is de kop waar onder *De Volkskrant*, op 29 augustus 2007, berichtte over een onderzoek gehouden in opdracht van ING. Daaruit bleek dat een jongvolwassene nog liever naar de tandarts gaat dan dat hij zich in zijn oudedagsvoorziening verdiept. Als belangrijkste redenen om niet met pensioen bezig te zijn, komen uit het onderzoek: 'het duurt nog te lang voordat pensioen aan de orde is' (42 procent) en 'het is te ingewikkeld' (30 procent). Twee derde van de deelnemers gaf aan dat als het goed inzichtelijk is hoeveel men nodig heeft voor later, men bereid is actie te ondernemen.

Informatie door werkgevers³

Pensioenkijsker.nl heeft ook onderzocht hoe vaak werkgevers hun medewerkers informeren over pensioen⁴. Het blijkt dat 30 procent dat meerdere keren per jaar doet, 43 procent informeert ten minste een keer per jaar en 23 procent informeert zijn werknemers nooit over pensioen⁵.

Van de werkgevers vindt 62 procent dat de werkgever verantwoordelijk is voor het verschaffen van informatie, maar 66 procent vindt de pensioenuitvoerder daarvoor het meest geschikt. Veel werkgevers vinden echter ook dat de pensioenuitvoerder en de werknemer zelf verantwoordelijk zijn voor pensioeninformatie.

Van de werkgevers geeft een derde aan goed in staat te zijn om zijn werknemers te informeren; eveneens een derde geeft aan daartoe niet in staat te zijn.

Ook aan werknemers is gevraagd of zij bij baanverandering door hun werkgever zijn geïnformeerd over pensioen⁶. Het blijkt dat van de medewerkers die stopten met werken in loondienst, 26 procent geen pensioeninformatie heeft ontvangen, terwijl 16 procent niet weet of men informatie heeft ontvangen. Van de overigen (degenen die weten dat ze geïnformeerd zijn) vindt 54 procent deze informatie ook duidelijk.

Van de medewerkers die van baan wisselden, heeft 19 procent geen pensioeninformatie ontvangen van de nieuwe werkgever en weet 16 procent niet of men informatie heeft ont-

3 In de Pensioenwet wordt bepaald dat de werkgever de nieuwe werknemer moet informeren of hij hem wel of niet een pensioenovereenkomst aanbiedt (art. 7) en dat hij ervoor moet zorgen dat de werknemer via een startbrief door de pensioenuitvoerder geïnformeerd wordt over de basispensioenregeling (art. 21).

4 Pensioenkijsker.nl, persbericht juni 2007.

5 Het meest wordt geïnformeerd in de industrie, de financiële en de zakelijke dienstverlening (meer dan 50% informeert ten minste jaarlijks), het minst (minder dan gemiddeld) wordt geïnformeerd in de detail- en groothandel (30% informeert nooit), zorg en welzijn (26%), de overheid (25%) en het onderwijs (38%). Zie Pensioenkijsker.nl, persbericht juni 2007.

6 Pensioenkijsker.nl, persbericht juli 2007.

vangen. Van de overigen vindt 60 procent de informatie duidelijk. Als de informatie is ontvangen van de nieuwe werkgever vindt 86 procent deze informatie duidelijk. Medewerkers die aan hun eerste baan beginnen, ontvangen in 90 procent van de gevallen informatie van de werkgever over het pensioen.

Nogmaals OP, NP en de houding tegenover pensioen

In opdracht van het ministerie van SZW is in 2006 en 2007 de *Kennis van ouderdomspensioen* onderzocht⁷. Uit dit onderzoek blijkt dat zo'n 80 procent van de ondervraagden een goed ouderdomspensioen (OP) belangrijk vindt en dat eveneens 80 procent het een belangrijke arbeidsvoorwaarde vindt.

Zo'n 90 procent geeft aan het belangrijk te vinden inzicht te hebben in de wijze waarop hun ouderdomspensioen geregeld is, in de hoogte van het toekomstig pensioen en in de kosten. Ruim 40 procent verwacht goed tot uitstekend rond te kunnen komen van het pensioen, nog eens 40 procent verwacht er redelijk mee te kunnen rondkomen.

Tegelijkertijd geeft echter 44 procent aan geen idee te hebben van de hoogte van het toekomstige ouderdomspensioen en blijkt 33 procent niet te weten wat voor type pensioenregeling men bij zijn werkgever heeft. Verder weet 29 procent niet of er een partnerpensioen is, terwijl ruim 70 procent aangeeft een nabestaandenpensioen belangrijk te vinden⁸.

Een opvallende uitkomst is verder dat de helft van de respondenten aangeeft dat de verantwoordelijkheid voor het regelen van het ouderdomspensioen bij henzelf moet liggen.

De kosten van pensioen

In het onderzoek in opdracht van het ministerie van SZW blijkt tevens dat 45 procent van de respondenten totaal niet weet wat de kosten zijn van het toekomstige ouderdomspensioen, terwijl 80 procent aangeeft het belangrijk te vinden inzicht te hebben in de kosten van het toekomstig ouderdomspensioen.

Ook uit het onderzoek van Pensioen kijker.nl blijkt dat mensen geen idee hebben wat pensioen (AOW plus aanvullend pensioen) kost. Ruim 40 procent denkt 10 procent of minder van het bruto-inkomen, 10 procent denkt dat het premiepercentage tussen de 11 en 15 procent ligt, 4 procent tussen 16 en 20 en slechts 1 procent denkt dat de premie 21 procent of hoger is (18 procent geeft aan geen pensioen op te bouwen, 23 procent geeft op geen betaald werk te hebben).

7 Ministerie van SZW (2007) *Enquête 'Kennis van ouderdomspensioen', toelichting op de eerste herhalingsmeting, Eindrapport*. Onderzoek verricht door Research voor Beleid.

8 Uit de antwoorden van degenen die aangeven wel te weten hoe het met het nabestaandenpensioen (NP) zit, blijkt dat velen een verkeerd antwoord geven. Ruim 60 procent gaat uit van NP op opbouwbasis terwijl (in 2006) voor maar 36 procent van de actieve deelnemers het NP wordt gefinancierd op opbouwbasis.

De premie voor de AOW bedraagt 17,9 procent in de eerste twee schijven van de inkomstenbelasting, dat wil zeggen over max. _ 31.589 (Belastingplan 2008). Volgens gegevens van De Nederlandsche Bank (Statistisch Bulletin maart 2007) bedraagt de gemiddelde premie voor het aanvullende pensioen (2007) circa 16 procent van het salaris (werkgever 10,6 en werknemer 5,2)⁹.

a Er is hierbij een duidelijk onderscheid tussen bpf en opfen. Bij bpf en is de premie gemiddeld 15,2 % van het salaris, waarvan 9,8 voor de werkgever en 5,4 voor de werknemer. Bij de opfen is de gemiddelde premie 21%, waarvan 18,5 voor de werkgever en 2,5 voor de werknemer.

Financiële planning

Mensen plannen niet echt ver vooruit wat hun financiën betreft. De meeste huishoudens (80 procent) stellen zich geen financiële doelen voor de lange termijn⁹. Van de onderzochte huishoudens geeft 40 procent aan goed te zijn voorbereid op pensionering, 30 procent vindt dat ze zich beter moet voorbereiden. Paren, hoger opgeleiden (mbo, havo en hoger), ouderen (50 jaar en ouder) en meer verdienenden (meer dan modaal) zijn beter voorbereid dan de andere groepen. Mensen die vinden dat ze goed zijn voorbereid, blijken vaker gesproken te hebben met een adviseur dan degenen die zich onvoldoende voorbereid vinden.

Van de huishoudens denkt 39 procent voldoende pensioen te hebben opgebouwd als ze gaan stoppen met werken. 25 procent denkt dat het onvoldoende is en 36 procent weet het niet. Het antwoord 'weet niet' wordt veel gegeven door jongeren (jonger dan 30 jaar, 50 procent) en minder door ouderen (50 tot 65 jaar, 30 procent). Verder blijkt dat de groep die denkt voldoende pensioen te hebben opgebouwd, meer gebruik maakt van de verschillende mogelijkheden om in pensioeninkomen te voorzien dan de groep die denkt onvoldoende te hebben opgebouwd.

Ook uit marktonderzoek blijkt de geringe interesse voor financiën. Onderzoeksbureau GfK onderscheidt binnen de groep financiële consumenten een categorie 'ongeïnteresseerde leek' en ziet deze groeien van bijna 14 procent in 2000 tot 18,5 procent in 2006¹⁰. Van deze groep bezit slechts 9 procent (enige) financiële kennis en heeft niemand belangstelling voor financiële zaken.

⁹ Nibud (2007) *Goed geregeld, geldzaken nu en later*, Utrecht, Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, oktober 2007.

¹⁰ GfK (2007) *Jaargids 2007*, www.GfK.nl.

4 Waaron zijn we niet pensioenbewust?

Uit de hiervoor weergegeven onderzoeken komt duidelijk naar voren dat zowel de kennis van pensioen als ook de interesse voor pensioen erg laag is. De onderzoeken gaan echter niet in op de vraag waarom dit zo is.

Deze vraag nam een belangrijke plaats in, in de panelbijeenkomsten die de Pensioencommissie heeft gevoerd. Daarnaast is deze vraag ook onderwerp van verschillend wetenschappelijk onderzoek. In deze paragraaf komen eerst de reacties van de deelnemers aan de panelbijeenkomsten aan de orde. Daarna worden inzichten uit wetenschappelijk onderzoek naar financieel gedrag gepresenteerd.

4.1 De redenen volgens de deelnemers aan de panelbijeenkomsten

Door de deelnemers zijn de volgende redenen naar voren gebracht:

- Pensioen is voor later, de aandacht gaat uit naar het heden.
- Pensioen wordt als ingewikkeld ervaren en daarom houdt men zich er het liefst zo weinig mogelijk mee bezig.
- Pensioen, als financieel product, past in de constatering dat er sprake is van 'financieel analfabetisme' en men zich er daarom het liefst verre van houdt.
- De Nederlander doet niet aan financiële planning en heeft daarom ook geen belangstelling/aandacht voor pensioen.
- De door de overheid gekozen opstelling tegenover pensioen (met name prepensioen) en de doorgevoerde veranderingen hebben het pensioenveld onoverzichtelijker gemaakt; daardoor is het pensioen minder aantrekkelijk om over na te denken.
- De communicatie over pensioen is niet aansprekend genoeg, ze is niet 'verleidend' en wordt als te moeilijk ervaren.
- Deelname aan een pensioenregeling is voor bijna alle werknemers verplicht. Daardoor gaan velen ervan uit dat het wel goed geregeld zal zijn en dat men zich niet druk hoeft te maken over pensioen. In dit verband speelt ook de (hardnekkige) fictie een rol dat het pensioen 70 procent van het laatstverdiende loon zou bedragen.

Deze veronderstelde en soms ook ervaren redenen voor een geringe pensioenbelangstelling worden bevestigd door onderzoek naar het economisch gedrag van consumenten.

4.2 Onderzoek naar economisch gedrag van consumenten

Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat veel Nederlanders een voorkeur hebben voor 'verplicht' pensioen met als belangrijkste redenen dat zij niet willen nadenken over hun

pensioen en bang zijn dat ze anders te weinig zouden sparen¹. Ook blijkt dat Nederlanders zichzelf als financieel ondeskundig beschouwen en geen behoefte hebben aan bijleren, ook niet als hun dat gratis zou worden aangeboden.

Meer emotie dan ratio

Deze uitkomsten sluiten aan bij de bevindingen van de *behavioral economics*. In deze tak van de economie worden bevindingen uit onder andere psychologie en neurologie toegepast op het economische gedrag van individuen. De belangrijkste uitkomst is dat de homo economicus, die op rationele gronden beslist en aan veel economische modellen ten grondslag ligt, niet bestaat. In de financiële en economische beslissingen die mensen nemen, spelen emotionele factoren een grote rol.

Hieronder worden kort enkele van de bevindingen uit de behavioral economics die ook een rol spelen in het pensioendomein, weergegeven. Prast heeft deze omschreven als de zeven wetten van de emotie-economie²:

- Het individu is risico-avers. Verlies telt zwaarder (tweemaal) dan winst.
- In een verliessituatie heeft het individu echter een voorkeur voor risico (met de kans het verlies te beperken).
- Het individu prefereert de middenweg (mijdt extremen).
- Het individu heeft een zelfbeheersingsprobleem. Mensen maken op korte termijn keuzes die hun welzijn over de gehele planningshorizon aantasten³.
- Het individu is financieel analfabeet; de financiële deskundigheid is heel beperkt.
- Het individu is rampbijziend. Mensen onderschatten de kans op een extreme gebeurtenis, maar overschatten deze kans nadat zich een extreme gebeurtenis heeft voorgedaan.
- Het individu filtert informatie, met een voorkeur voor welgevallige en bevestigende informatie.

De goede keuze bevoordelen

In een recent artikel leggen Kooreman en Prast de bevindingen van behavioral economics naast het spaar- en gezondheidsbeleid in Nederland⁴. De uitkomsten van gedragsecuonomisch onderzoek tonen aan:

“that people do not always behave in their best interest, do not always behave as planned, and do not always have rational expectations. People under-save for retirement, do not make financial

-
- 1 Zie: Z. Bodie, H.M. Prast (2007) Pensioenen in de 21^e eeuw: individuele defined benefit producten als wenkend perspectief, *Tijdschrift voor Pensioenvraagstukken*, 2007 - augustus, pp. 115-119.
 - 2 Zie bijv.: H.M. Prast (2005) *Emotie-economie, de mythe van de persoonlijke financiële planning*, rede Tilburg, juni 2005.
 - 3 Uit neurologisch onderzoek blijkt dat korte- en langetermijnbeslissingen in verschillende delen van de hersenen worden genomen. Zie: C.F. Camerer (2007) Neuroeconomics: Using neuroscience to make economic predictions, in *The Economic Journal*, 117 (2007) – nr. 519 (march), pp. c26-c42.
 - 4 Peter Kooreman, Henriëtte Prast (2007) *What does behavioral Economics mean for Policy? Challenges to savings and health policies in the Netherlands* (Netspar Panel, 26 april 2007). Zie in dit verband ook: Ministerie van EZ (2007) *De psychologie van het kiezen: Over consumentengedrag in geliberaliseerde markten*, z.p., Kenniscentrum voor Ordeningsvraagstukken.

planning choices with an eye on their future interest, view choice in the area of personal finance and health as a mixed blessing, and prefer expert advice. Current policies in the areas of personal finance and health expect welfare improvements from deregulation and increased individual autonomy. Hence the focus is on making markets work, on creating a level playing field and on making sure that individuals can take well-informed decisions” (p. 19).

Zij concluderen vervolgens:

“These policies, however, are based on conditions that are rarely satisfied in practice. As the evidence in the previous section has shown, public policy makers and other institutions can improve individual welfare by guiding citizens in making decisions that are complex and/or require more restraint than many people are capable of. Behavioral economics thus provides a new type of policy challenge. Rather than going to great length to create conditions that enable people to use their consumer sovereignty, policymakers should accept that consumer autonomy is worth much less than they have always assumed” (p. 19).

Kooreman en Prast staan niet alleen in hun conclusie. Ook Van Raaij en De Groot concluderen: “een beleid van marktwerking en een groot aanbod van producten en diensten kan falen bij de laatste schakel in de keten: de consument die niet in staat of bereid is veel informatie te verwerken en goede keuzes te maken”⁵.

Als ‘oplossing’ kiezen Prast en Kooreman (en anderen) voor het begeleiden van de consument door ‘soft paternalism’ via het stellen van positieve terugvalopties (defaults) die aansluiten bij de wensen van de consument. Het moet mensen makkelijk gemaakt worden te kiezen wat ze goed voor zichzelf vinden, maar waar ze in de huidige omstandigheden toch niet voor kiezen⁶.

Leren kiezen en kiezen faciliteren

Van Raaij en De Groot pleiten ervoor de keuzetaak van de consument gemakkelijker te maken, onder andere door het aantal alternatieven te verminderen en door hulp te bieden bij het kiezen met bijvoorbeeld beslissingsbomen.

De laatste benadering gaat ervan uit dat het financiële en pensioenbewustzijn van de consument vergroot kan worden⁷. De financiële besluitvorming kan verbeterd worden door verbetering van het financiële inzicht en de motivatie en een doelgroepenbeleid om

5 Fred van Raaij en Manon de Groot (2007) Nadelige gevolgen van teveel keuze, *ESB*, De toekomst van de consument, 2007 - nr. 45085 (april), pp. 4-9.

6 In de praktijk wordt nu veelal gewerkt met negatieve terugvalopties, namelijk: als de consument niet kiest, kiest hij voor niet meedoen. Zie ook: John Beshears [et al.]. (2007) *The importance of Default Options for Retirement Saving Outcomes: Evidence from the United States* (paper, DNB Research Conference, ‘Behavioural Economics: challenges to policy makers and financial institutions’, November 15-16, 2007).

7 Ook Kooreman en Prast onderkennen dat de consument bereid is om hulp/advies te accepteren omdat hij zijn beperkingen kent.

die verbetering tot stand te brengen⁸. Daarbij moet bedacht worden dat kennis, besluitvorming en gedrag op financieel terrein worden beïnvloed door sociodemografische, sociologische, psychologische en situationele factoren.

Onder de sociodemografische factoren vallen opleidingsniveau (een hoger opleidingsniveau geeft grotere kans op financieel inzicht), de gezinsfase (veel financiële beslissingen maar weinig tijd), leeftijd (op middelbare leeftijd behoefte aan financiële producten). Geconstateerd wordt dat grote groepen waarschijnlijk de tijd en de aandacht missen die nodig is voor financiële besluitvorming.

Een belangrijke sociologische factor is levensstijl. Het marktonderzoekbureau GfK benoemt bijvoorbeeld enkele groepen financiële consumenten als 'ongeïnteresseerde leken' (18,5 procent in 2006), als 'adviesgevoeligen' (16,5 procent), 'professionele risicozoekers' (circa 12 procent) en als 'zekerheidszoekers' (circa 16 procent)⁹. De AFM onderscheidt een viertal groepen consumenten met verschillende beslisstijlen: beheersten (29 procent), ambitieuzen (29 procent), adviesgevoeligen (24 procent) en gemaksgoerienteerden (18 procent). De interesse voor nieuwe producten en de kennis van financiën en financiële producten verschilt per groep en is het laagst bij de gemaksgoerienteerden¹⁰. De aanduidingen van de levensstijlsegmenten met weinig belangstelling voor en kennis van financiën suggereren dat vooral ongeïnteresseerdheid, gemak en oppervlakkigheid hiervoor verantwoordelijk zouden zijn¹¹.

Onder de psychologische factoren worden ook de voorwaarden gerekend voor het verwerken van informatie. De consument moet gemotiveerd zijn, in staat zijn de informatie te verwerken en de gelegenheid hebben deze te verwerken¹². Motivatie hangt af van interesse en betrokkenheid bij het product. Bij het verwerken van informatie spelen kennis, vaardigheden en ervaring een grote rol. De gelegenheid wordt bepaald door de structuur, het formaat, de hoeveelheid en de begrijpelijkheid van informatie, de beschikbare tijd en de informatiebronnen.

Daarnaast spelen de eerder genoemde 'zeven wetten van de emotie-economie' in dit domein een belangrijke rol. Ook persoonlijkheidskenmerken en risicoperceptie (risicomijdend of juist risicozoekend) zijn van invloed.

Antonides stelt: "Hoe beter aan de voorwaarden voor informatieverwerking is voldaan, hoe sterker de houding ten aanzien van financiële diensten door informatieverwerking

8 Gerrit Antonides (2007) Financieel inzicht en motivatie van consumenten, *ESB*, De toekomst van de consument, 2007 - nr. 4508S (april), pp. 10-14.

9 GfK (2007) *Jaargids 2007*, www.GfK.nl.

10 AFM (2005) *Kennismaking met de financiële consument*, Amsterdam.

11 Zie Gerrit Antonides (2007) Financieel inzicht en motivatie van consumenten, op.cit., p. 12.

12 Dit wordt wel het MAO-model genoemd. Motivatie, bekwaamheid/capaciteit (ability) en gelegenheid (opportunity). Zie: Van Raaij en De Groot (2007) Nadelige gevolgen van teveel keuze, op. cit.

wordt gevormd, en hoe minder deze houding zal worden beïnvloed door andere factoren” (p. 12).

Ook situationele omstandigheden spelen een rol. In bepaalde omstandigheden – bijvoorbeeld gaan werken, vorming van een huishouden, krijgen van kinderen – is de noodzaak of behoefte aan informatie groter dan in andere. Zij vormen een goed aangrijpingspunt voor het vergroten van financieel inzicht (en pensioenbewustzijn). De motivatie is immers aanwezig in deze omstandigheden.

Zowel motivaties als financiële vaardigheden kunnen worden aangeleerd op jonge leeftijd, waarbij het voorbeeld van ouders richtinggevend is voor de kinderen. Lage betrokkenheid, geringe kennis en vaardigheden, ongeduld en risicohouding kunnen leiden tot gemakkelijk en onachtzaam uitgeven van geld. Deze factoren worden reeds gevormd tijdens de opvoeding en op school.

5 Is een laag pensioenbewustzijn erg?

5.1 Algemeen

Tijdens de conferentie die de Pensioencommissie heeft georganiseerd, is aan het forum en de aanwezigen de volgende stelling voorgelegd: "Pensioenbewustzijn is niet nodig, want iedereen heeft AOW en bovendien bouwen bijna alle werknemers verplicht pensioen op."

Van de aanwezigen was 92 procent het niet met deze stelling eens. Men onderstreepte dat we in ons land weliswaar een goed pensioensysteem hebben dat in zijn algemeenheid resulteert in een goed pensioen, maar dat dit niet inhoudt dat ook elk individu automatisch op een goed pensioen kan rekenen.

Pensioenbewustzijn is nodig omdat pensioenuitkomsten onzeker zijn. Die onzekerheid kent verschillende oorzaken. Deze zijn voor een deel gelegen in de aard van pensioen als product. Voor een ander deel hangen zij samen met gebeurtenissen in het persoonlijk leven (zie kader). Pensioenbewustzijn betekent naast een algemene notie van pensioen vooral dat de betrokkenen kennis hebben van de gebeurtenissen die van invloed zijn op pensioen zodat zij een reactie daarop kunnen bepalen.

De onzekerheden van het pensioen

De pensioenuitkomst is met vele onzekerheden omgeven. Dit komt omdat pensioen een lange looptijd heeft (circa 60 jaar) en de maatschappij en de economische omstandigheden in de tijd veranderen. De economische en financiële ontwikkelingen hebben invloed op bezittingen en verplichtingen van het fonds, op de financiële situatie en op de mogelijkheid tot indexeren. De onzekerheid komt ook doordat het pensioen (en de pensioenwensen) worden beïnvloed door allerlei persoonlijke omstandigheden. Hieronder worden de onzekerheden onderscheiden in pensioengebeurtenissen en persoonlijke gebeurtenissen.

Pensioengebeurtenissen:

- Veranderingen in pensioenregelingen
- Veranderingen in economische omstandigheden (economische groei, inflatie, etc.)
- Veranderingen op de financiële markten (rente, waarde obligaties en aandelen, etc.)
- Veranderingen in de demografie
- Veranderingen in wet- en regelgeving (AOW, belasting, internationale boekhoudregels (IFRS), etc.)

Persoonlijke gebeurtenissen:

- Loopbaanpatroon
- Verandering van baan
- Voor jezelf beginnen
- Werkloosheid
- Invaliditeit
- Huwelijk
- Echtscheiding
- Overlijden (partner)

De pensioengebeurtenissen zijn meer algemeen van aard en raken groepen of alle pensioendeelnemers. Met economische en demografische onzekerheden houden pensioenuitvoerders rekening door voor hun pensioensommen verwachtingen te formuleren. In de communicatie met deelnemers en gepensioneerden gaan pensioenuitvoerders er, om het niet te ingewikkeld te maken, vaak van uit dat de huidige situatie niet verandert.

Als veranderingen zich voordoen, ook bij regelingen of wetgeving, moeten de sommen worden aangepast en moeten de deelnemers worden geïnformeerd over de veranderingen en de mogelijke gevolgen.

Met persoonlijke gebeurtenissen kunnen pensioenuitvoerders uiteraard niet van te voren rekening houden. Het is daarom van belang dat de deelnemer er zelf goed op let wat de pensioengevolgen van die gebeurtenissen zullen zijn en bedenkt (al dan niet met hulp) hoe daarmee om te gaan.

Ook pensioengebeurtenissen zullen consequenties hebben voor (de hoogte van) het pensioen, dus ook daar speelt de vraag voor de deelnemer hoe met de veranderingen om te gaan.

Bij dit alles moet bedacht worden dat het oudedagsinkomen behalve door pensioen ook bepaald wordt door spaargeld, het eigen huis, ander vermogen en andere inkomsten. Of het oudedagsinkomen genoeg is, wordt behalve door noodzakelijke uitgaven ook bepaald door het gewenste uitgavenpatroon.

Bij de gevolgen van een laag pensioenbewustzijn moet onderscheid gemaakt worden tussen werknemers en zelfstandigen. Werknemers nemen bijna allemaal via de arbeidsovereenkomst verplicht deel aan een collectief aanvullend pensioen. Voor zelfstandigen ligt de situatie duidelijk anders. Bij hen is naast de AOW geen sprake van een verplichte deelname. Zij worden geacht zelf voorzieningen te treffen voor de oude dag.

In het onderstaande wordt eerst ingegaan op het aanvullend pensioen van werknemers. Daarna komt de pensioenpositie van zelfstandigen aan de orde. Tot slot worden enkele aspecten van onwetendheid over de AOW aangestipt.

5.2 Werknemers

Collectief pensioen

In Nederland bouwt ruim 90 procent van de werknemers een collectief aanvullend pensioen op via de werkgever. Het is dus niet zo dat een gering pensioenbewustzijn leidt tot het niet of nauwelijks opbouwen van pensioen door werknemers, een situatie die zich in een aantal andere landen wel voordoet.

Maar het pensioen dat men uiteindelijk krijgt, wordt in belangrijke mate bepaald door de geschiedenis van het individu. Daar komt bij dat de vroeger niet ongewone situatie van een eindlooppensioen (70 procent laatste salaris), één kostwinner en een lange carrière bij een en dezelfde werkgever zich nauwelijks meer voordoet, dat veel pensioenregelingen in de afgelopen periode zijn gewijzigd en er ook meer keuzemogelijkheden binnen pensioenregelingen zijn gekomen. Onbekendheid met de regeling kan daarom, meer dan in het verleden, tot ongewenste uitkomsten leiden of tot teleurstelling over het resultaat.

Het ouderdomspensioen is geen 70 procent

Een nog breed levende gedachte is dat het pensioen 70 procent van het laatst verdiende loon is. In de panelbijeenkomsten is deze hardnekkige maar onjuiste fictie een belangrijke oorzaak genoemd van het lage pensioenbewustzijn vanuit de gedachte dat alles toch goed geregeld is. Het percentage deelnemers echter dat 70 procent van het laatste loon als pensioen ontvangt was en is zeer klein.

In de meeste gevallen komt het pensioen (veel) lager uit dan de '70 procent van het laatste loon' die veel mensen in gedachte hebben. Redenen hiervoor zijn het wisselen van werkgever, het missen van opbouwjaren (een aantal jaren niet of parttime gewerkt), carrière-sprongen, de middelloonsystematiek met voorwaardelijke indexering, het mislopen of achterblijven van de indexatie van de pensioenaanspraken (of van de pensioenuitkering)¹, echtscheiding, de geïndividualiseerde AOW (die veelal zal afwijken van de bij de pensioenopbouw gehanteerde franchise, mede in combinatie met de groei van het aantal tweeverdieners) en de omzetting van ouderdomspensioen in nabestaandenpensioen (zie hierna).

Tijdigheid

Kennis van pensioen maakt dat men bijvoorbeeld bij baanwisseling niet alleen op het loon of de auto let, maar ook op de pensioengevolgen. Het betekent ook dat men zich tijdig op de hoogte stelt van het verwachte pensioen en zich afvraagt of het verwachte pensioen misschien te gering zal zijn (het verwachte pensioeninkomen gerelateerd aan de verwachte financiële behoeften). Tijdig onderkennen geeft de mogelijkheid het pensioen aan te vullen via levensloop, sparen, derdepijlerproducten of anderszins. Als de reste-

¹ De overgang van eindloon naar middelloon met voorwaardelijke indexering impliceert dat de deelnemer een groter deel van het pensioenrisico is gaan dragen. Een tegenvallende financiële situatie van het pensioenfonds heeft eerder dan bij eindloon negatieve consequenties voor de hoogte van het pensioen van de deelnemer.

rende 'spaarperiode' kort is, kan een 'pensioentekort' alleen met hoge spaarbedragen opgelost worden en het is dan de vraag of die hoge bedragen op te brengen zijn. Tijdige onderkenning maakt het mogelijk met kleinere jaarlijkse bedragen een tekort te repareren.

Nabestaandenpensioen

Ook de kennis van het nabestaanden- of partnerpensioen is beperkt. Het nabestaandenpensioen omvat de ANW en aanvullend nabestaandenpensioen. Ook hier blijkt men er van uit te gaan dat het goed geregeld is. De ANW is echter een regeling die niet in alle gevallen een uitkering geeft, terwijl de uitkering bovendien beperkt is (zie kader).

De ANW is een volksverzekering die nabestaanden voorziet van een basisuitkering. Voor deze uitkering komt de nabestaande in aanmerking die:

- jonger is dan 65 jaar
- waarvan de partner verzekerd was voor de ANW (bijna iedere inwoner van Nederland is voor de ANW verzekerd) en
- geboren is voor 1950, of
- een of meer kinderen verzorgt die jonger zijn dan 18 jaar, of
- voor minstens 45 procent arbeidsongeschikt is.

De hoogte van de ANW-uitkering is afhankelijk van het inkomen. De uitkering bedraagt maximaal 70 procent van het nettominimumloon eventueel aangevuld met een halfwezenuitkering voor een gezin met een of meer kinderen jonger dan 18 jaar.

Voor het aanvullend nabestaandenpensioen was de aanname dat het goed geregeld is, tot een aantal jaren geleden een redelijke aanname. Er was toen sprake van een tamelijk uniform nabestaandenpensioen. De laatste jaren is hier echter verandering in gekomen. Naast het traditionele nabestaandenpensioen op opbouwbasis is nabestaandenpensioen op risicobasis geïntroduceerd, terwijl daarnaast bij de opbouwpensoenen de verhouding tussen nabestaandenpensioen en ouderdompensioen is gaan verschillen tussen regelingen. Was het nabestaandenpensioen veelal 70 procent van het ouderdompensioen, nu worden verschillende percentages gehanteerd. Bij het ABP bedraagt het bijvoorbeeld 50 procent van het ouderdompensioen.

In 2006 vindt voor 36 procent van de actieve deelnemers financiering van het partnerpensioen plaats op opbouwbasis, voor 42 procent op risicobasis en voor de resterende 22 procent is sprake van een mengvorm met risicobasis voor pensioendatum en opbouwbasis na pensioendatum^a.

a DNB (2006) Het partnerpensioen is niet langer vanzelfsprekend, *Statistisch Bulletin* 2006 - september, pp. 21-25.

De pensioenconsequenties van beide financieringsvormen verschillen sterk.

Bij overlijden tijdens actieve dienst ontvangt de partner zowel bij 'opbouw' als bij 'risico' levenslang een nabestaandenpensioen.

Bij overlijden na pensionering zijn er wel verschillen. Bij een nabestaandenpensioen op opbouwbasis ontvangt de nabestaande een pensioen conform de regeling. Als het nabestaandenpensioen op risicobasis werd gefinancierd, is er bij overlijden na pensionering geen pensioen voor de partner. Als het pensioen is ingegaan wordt er immers geen pensioenpremie meer betaald en wordt er dus ook geen risicopremie betaald voor het nabestaandenpensioen.

De Pensioenwet regelt wel dat de werknemer bij ingang van het ouderdomspensioen een deel hiervan kan omzetten in partnerpensioen. De pensioenuitvoerder moet de deelnemer hiertoe een aanbod doen. Als de deelnemer niet reageert op dit aanbod moet de pensioenuitvoerder overgaan tot omruil (PW, art. 61)⁴. Omzetting leidt echter tot een aanzienlijke vermindering van het ouderdomspensioen.

a Art. 62 PW maakt het mogelijk partnerpensioen (op opbouwbasis) om te zetten in ouderdomspensioen.

Ook als het dienstverband wordt beëindigd zijn er verschillen. Bij 'risico' stopt de premiebetaling en daarmee de aanspraak op nabestaandenpensioen. Bij 'opbouw' stopt weliswaar de opbouw, maar blijven bestaande aanspraken gehandhaafd. In de Pensioenwet is bepaald dat bij partnerpensioen op risicobasis de aanspraak doorloopt gedurende de WW-periode (Art. 55.5). Onder voorwaarden kan de opbouw/premiebetaling ook worden voortgezet door de Stichting FVP (nog tot 2010). Het verschil tussen financiering via risicopremie of opbouwpremie kan ook een rol spelen bij verlof. In een aantal gevallen stopt de premiebetaling bij langdurig verlof². Bij nabestaandenpensioen op risicobasis kunnen de gevolgen dan aanzienlijk zijn.

Een ander aspect van partner- of nabestaandenpensioen is dat als er sprake is van een samenlevingscontract, het partnerschap moet worden gemeld aan de pensioenuitvoerder. Als dit niet is gemeld zal de uitvoerder niet uitkeren. Uit recent onderzoek door PGGM blijkt dat maar 40 procent van de jongeren met een samenlevingscontract dit heeft gemeld aan het pensioenfonds³.

Het bovenstaande maakt duidelijk dat zeker na de recente ontwikkelingen kennis over de aard en de omvang van het nabestaandenpensioen voor deelnemers van groot belang is.

2 Onbetaald verlof tot een maximum van 18 maanden is niet van invloed op de dekking uit hoofde van het partnerpensioen, Pensioenwet art. 56. In de wet is echter niet geregeld wie (werkgever en/of werknemer) gedurende het verlof de premie voor de voortzetting moet betalen.

3 Wijs jeugd op pensioen, *Metro* 2007 - 27 september, p. 3.

De Stichting van de Arbeid over Nabestaanden- en Arbeidsongeschiktheids- pensioen

Bij de vaststelling van de Pensioenwet heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen waarin zij stelt dat het nabestaandenpensioen en het arbeidsongeschiktheidspensioen "helaas vaak op risicobasis zijn en niet op kapitaaldeckingsbasis" en overweegt "dat een uniforme dekking op kapitaalbasis wenselijk is". De Kamer vraagt de regering "in overleg te treden met de sociale partners, bijvoorbeeld in de SER, en afspraken te maken over hoe een fatsoenlijke dekking bereikt kan worden en het resultaat van dit overleg in januari 2008 aan de Kamer aan te bieden" (Tweede Kamer, 30413, nr. 73).

De minister van SZW heeft de Stichting van de Arbeid gevraagd hoe zij aankijkt tegen de dekking van het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen.

Op 28 juni 2007 heeft de Stichting haar reactie aan de minister gestuurd. In deze reactie geeft de Stichting aan dat de wijze waarop het nabestaandenpensioen en het arbeidsongeschiktheidspensioen in arbeidspensioenregelingen wordt vormgegeven, tot de primaire verantwoordelijkheid van de sociale partners op decentraal niveau behoort. Verder wijst de Stichting de suggestie (uit de motie) van de hand dat met een financiering op risicobasis geen "fatsoenlijke dekking" bereikt kan worden. Ook wijst de Stichting op de geschiedenis van het nabestaandenpensioen en de rol die de discussie over de AWW en de omzetting daarvan naar de ANW daarin gespeeld heeft. Ook wijst zij op haar pensioenaanbevelingen uit 1997 en het Pensioenconvenant tussen kabinet en Stichting (1997) waarin hoge prioriteit werd toegekend aan een verlaging van de franchise en kostenbeheersing. Kostenneutraliteit was een onderdeel van het convenant. In veel regelingen is deze kostenneutraliteit gerealiseerd door de financiering van nabestaanden- of partnerpensioen te financieren op risicobasis.

De Stichting besluit met te benadrukken dat een goede voorlichting over het nabestaandenpensioen en het mogelijke verlies of wijziging van aanspraken daarop noodzakelijk is.

Over het arbeidsongeschiktheidspensioen doet de Stichting nog geen verdere uitspraak. De oorzaak hiervan is dat de Stichting geen goed beeld heeft van de aanpassingen die als gevolg van de overgang van WAO naar WIA hebben plaatsgevonden.

* Zie: www.stvda.nl (publicaties, briefadviezen).

5.3 Zelfstandigen en zzp'ers

Naar de pensioensituatie van zelfstandigen is onlangs onderzoek gedaan door het ministerie van SZW⁴. Aanleiding hiervoor was de sterke groei van het aantal zzp'ers en de zorg in de Tweede Kamer over hun pensioenpositie.

Uit dit onderzoek komt naar voren dat de pensioensituatie van zelfstandigen verschilt. Voor een deel is sprake van een verplichte aansluiting bij een beroepspensioenregeling⁵ of een bedrijfstakpensioenfonds (schilders, stukadoors). Op het totaal aantal zzp'ers is dit echter een relatief beperkte groep. Daarnaast kunnen zzp'ers hun pensioenopbouw bij een bedrijfstakpensioenfonds vrijwillig voortzetten (10 jaar, waarvan echter alleen de eerste 3 jaar fiscaal gefaciliteerd⁶). Verder hebben zelfstandigen/zzp'ers toegang tot de derdepijlerproducten.

In zijn notitie aan de Tweede Kamer concludeert de minister van SZW dat "zelfstandigen binnen het huidige stelsel verschillende mogelijkheden hebben tot pensioenopbouw in de tweede en derde pijler en dat om die reden nadere overheidsmaatregelen niet direct geboden zijn" (p. 10). Verder wordt geconcludeerd dat de relatief lage pensioenopbouw door zelfstandigen in de praktijk niet veroorzaakt wordt door het ontbreken van voldoende fiscale ruimte, maar door andere oorzaken. Het beperkte pensioenbewustzijn onder zelfstandigen wordt daarbij als een belangrijke oorzaak gezien.

Uit ander onderzoek blijkt dat de zzp'er op verschillende manieren het oudedaginkomen regelt⁷. Bijna de helft bouwt pensioen op via derdepijlerproducten, maar men treft ook voorzieningen via het eigen huis, de (waarde van de) onderneming, via de vroegere werkgever en door sparen. Ongeveer een kwart doet niet aan pensioenopbouw, daarvan hebben vier op de tien er geen geld voor. Van de zelfstandigen meent 60 procent dat men voldoende oudedagsvoorzieningen opbouwt, zo'n 15 procent geeft aan dat als men met pensioen gaat de financiële middelen onvoldoende zullen zijn. De rest weet niet hoe de uitkomst zal zijn.

Uit een panelonderzoek door FNV Zelfstandigen blijkt dat maar een zeer klein deel zzp'ers geen enkele aandacht besteedt aan (de opbouw van) een oudedagsvoorziening⁸. Het beeld dat zelfstandigen op diverse manieren in hun oudedagsvoorziening voorzien, wordt in dit onderzoek bevestigd. Men kiest voor lijfrente (30 procent vindt dit de beste oplossing), opbouwen van privévermogen (22 procent), opbouwen via het bedrijf (15 pro-

4 Brief van minister van SZW aan de Tweede Kamer over pensioenopbouw door zelfstandigen d.d. 7 september 2007, Tweede Kamer, vergaderjaar 2006-2007, 30 413, nr. 100.

5 Het gaat hier om de volgende beroepsgroepen: openbare apothekers, dierenartsen, fysiotherapeuten, huisartsen, medisch specialisten, verloskundigen, tandartsen en tandartsspecialisten, loodsen, roeiers Rotterdamse haven, notarissen. Zie de site van de UvB (www.uvb.nl).

6 Het wegvallen van de fiscale facilitering maakt voortzetting na drie jaar onaantrekkelijk. Voor de redenen van de beperking zie: Tweede Kamer, vergaderjaar 2007-2008, 30 413 en 28 294, nr. 103.

7 Onderzoek door het Verbond van Verzekeraars.

8 Zie: www.fnvzzp.nl.

cent) en blijven deelnemen aan het pensioenfonds (10 procent). Daarentegen vindt 2 procent pensioen opbouwen niet nodig (40 procent hiervan omdat men er geen geld voor heeft) en 17 procent heeft geen mening. Van de zelfstandigen geeft 20 procent aan voldoende pensioen op te bouwen via de gewenste oplossing. 80 procent bouwt geen pensioen op volgens de door hen gewenste oplossing of bouwt onvoldoende pensioen op. Van deze groep geeft driekwart aan dat zij wel meer zouden willen sparen. Een groot deel van hen blijkt echter al met al minder geld opzij te (kunnen) zetten voor pensioen dan werknemers (circa 20 procent van het brutoloon).

Bij zelfstandigen die niet verplicht deelnemen aan een collectieve pensioenregeling heeft een laag pensioenbewustzijn ingrijpendere consequenties dan bij werknemers. Zij worden immers geacht zelf voor hun pensioen te zorgen. Vanwege specifieke omstandigheden (onder andere rondom zwangerschap en bevalling) zijn de consequenties voor vrouwelijke zelfstandigen mogelijk nog groter dan voor de mannelijke zelfstandigen. Het is onduidelijk in hoeverre zelfstandigen (zzp'ers) een ouderdagsvoorziening opbouwen en in hoeverre hiermee wordt voorzien in een voldoende ouderdagsvoorziening.

5.4 AOW

Een gebrek aan pensioenbewustzijn komt ook voor ten aanzien van toekomstige AOW-uitkeringen. Het betreft dan de onvolledige AOW-opbouw en de 2015-maatregel. Onvolledige AOW is het gevolg van een tekort aan opbouwjaren. Een volledige AOW wordt opgebouwd door gedurende 50 jaar (tussen het 15e en 65e jaar) inwoner van Nederland te zijn. Als men een aantal jaren niet in Nederland woont of op latere leeftijd in Nederland komt wonen, is de AOW minder dan 100 procent. Met name immigranten worden geconfronteerd met een kortere opbouw en daarmee met een gedeeltelijke, onvolledige AOW-uitkering bij 65 jaar. Bij afwezigheid van andere inkomensbronnen betekent dit dat deze ouderen voor een deel van hun ouderdagsvoorziening zullen zijn aangewezen op de WWB⁹.

De 2015-maatregel impliceert dat met ingang van dat jaar de toeslag op de AOW voor een jongere partner zonder inkomen komt te vervallen. Ook deze maatregel kan aanmerkelijke inkomensconsequenties hebben. Het blijkt dat van de groep personen die het eerst te maken krijgt met de afschaffing van de AOW-toeslag, 80 procent hiervan niet op de hoogte is¹⁰.

9 Zie ook SER (2000) *Advies Onvolledige AOW-opbouw*, publicatienr. 00/05, Den Haag en SER (2005) *Advies Van alle leeftijden: Een toekomstgericht ouderenbeleid op het terrein van werk, inkomen, pensioenen en zorg*, publicatienr. 05/02, Den Haag.

10 SVB (2006) *De AOW*, Amstelveen, Sociale Verzekeringsbank, p. 332.

6 Suggesties om het pensioenbewustzijn te vergroten

Uit de panelbijeenkomsten die de Pensioencommissie heeft georganiseerd, is gebleken dat op het terrein van de communicatie veel in beweging is en dat dit aspect de laatste jaren veel aandacht heeft gekregen van pensioenuitvoerders. In deze paragraaf komt eerst de bestaande, wettelijk verplichte, informatievoorziening aan de orde. Daarna worden de suggesties van de deelnemers aan het debat weergegeven.

6.1 De informatieverstrekking over pensioen

Het vergroten van de betrokkenheid van deelnemers bij hun pensioen is een proces dat al lange tijd loopt. De PSW bevatte de nodige verplichtingen om de deelnemer te informeren. Ook de medezeggenschap bij de uitvoering is mede bedoeld om de betrokkenheid te vergroten. Daarnaast hebben commerciële partijen natuurlijk altijd belang gehad bij betrokkenheid vanwege de verkoop van pensioenproducten.

De voorlichting aan deelnemers is niet altijd optimaal geweest. De SER en de Stichting van de Arbeid hebben in het verleden dan ook op verbetering aangedrongen¹.

De afgelopen jaren is de (wil tot) voorlichting verbeterd en geïntensiveerd. Pensioenuitvoerders werken veelal met fraaie websites waarop algemene informatie is te vinden, en waarop in veel gevallen ook informatie over de persoonlijke pensioensituatie is te vinden. Daarnaast is de directe voorlichting aan deelnemers in veel gevallen verbeterd en is het UPO (Uniform Pensioen Overzicht) tot stand gekomen. Dit UPO is bedoeld om deelnemers op inzichtelijke wijze te informeren over het opgebouwde pensioen en het te verwachten pensioen². Het gebruik van het UPO is met ingang van 2008 verplicht (PW, art. 38).

Daarnaast is met het tot stand komen van de Pensioenwet de informatieverplichting voor de werkgever verduidelijkt en voor de pensioenuitvoerder vergroot, en is het toezicht op de naleving daarvan opgedragen aan de Autoriteit Financiële Markten (AFM)³.

Zo moet de werkgever de werknemer informeren over deelname (art. 7) en ervoor zorgen dat de werknemer informatie krijgt over de regeling via de startbrief (art. 21).

De pensioenuitvoerder moet informatie verstrekken aan deelnemers, gewezen deelnemers, de gewezen partner en pensioengerechtigden over pensioenaanspraken, toeslagverlening etc. (artt. 36 - 47).

¹ Bijvoorbeeld SER (2001) *Advies Nieuwe Pensioenwet*, publicatienr. 01/06, Den Haag, hoofdstuk 11, p. 117 e.v. en Stichting van de Arbeid (mei 2001) *Moderne en betaalbare pensioenen voor alle werknemers*, publicatienr. 01/05, Den Haag.

² Voor een voorbeeld van het UPO zie bijv. de site van het VB: www.vvb.nl.

³ Voor de voornemens van de AFM voor dit toezicht zie bijv. J. van Miltenburg (2007) *Van cijfers en tekst naar beeld en begrip*, *Tijdschrift voor Pensioenvraagstukken (TPV)*, 2007 - oktober, pp. 132-135.

Daarbij dient de pensioenuitvoerder deze informatie tijdig en in duidelijke en begrijpelijke bewoordingen te verstrekken (art. 48).

Ook de eerder genoemde regeling van het keuzerecht om ouderdomspensioen om te ruilen in partnerpensioen (art. 61) kan als informatieverplichting worden gezien.

Verder verplicht de Pensioenwet tot de invoering van een pensioenregister door pensioenuitvoerders dat uiterlijk op 1 januari 2011 operationeel dient te zijn (art. 51) en de introductie van een indexatielabel (dat inzicht geeft in de indexatiekwaliteit van de regeling, art. 48).

Eén van de overwegingen bij deze informatieplicht is dat goede informatie noodzakelijk is voor het nemen van eventuele aanvullende maatregelen in het kader van een financiële planning. De informatieverplichting is dus ook bedoeld om het pensioenbewustzijn te vergroten.

Het 'financieel analfabetisme'^a is voor het ministerie van Financiën aanleiding geweest 'CentiQ, platform voor bewust omgaan met geld' in het leven te roepen. CentiQ is een samenwerkingsverband van partijen in de financiële sector, de overheid, voorlichting- en consumentenorganisaties en de wetenschap. Doel van CentiQ is de financiële kennis en vaardigheden van de consument te verbeteren en een actieve houding te stimuleren. Dit moet ertoe leiden dat de consument zelf goed geïnformeerde en bewuste financiële keuzes kan maken.

^a Zie bijv. DNB (2006) Financiële kennis Nederlandse huishoudens is beperkt, *DNB Kwartaalbericht*, 2006 - juni, pp. 48-53.

• Zie www.CentiQ.nl.

Ook de Principes voor goed pensioenfondsbestuur (Stichting van de Arbeid, 2005), die via de Pensioenwet verplicht zijn, besteden aandacht aan communicatie met de deelnemers. Volgens de Principes draagt het bestuur zorg voor een adequaat communicatiebeleid. "Dit beleid moet er op gericht zijn de deelnemers, de gewezen deelnemers en de pensioengerechtigden op begrijpelijke wijze voor te lichten over hun pensioenresultaten, het wel en wee van het fonds en over relevante veranderingen" (A 11). Voor pensioenregelingen die zijn ondergebracht bij verzekeraars (de rechtstreeks verzekerde regelingen) bevatten de Principes vergelijkbare bepalingen over de communicatie (D 5, D 8).

De Stichting Pensioen kijker.nl speelt in het informeren over pensioen een bijzondere rol. Pensioen kijker.nl wordt gesteund door veel partijen die bij pensioen zijn betrokken; voor de financiering is Pensioen kijker.nl afhankelijk van subsidies van de Vereniging voor Bedrijfstakpensioenfondsen, het Verbond van Verzekeraars en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Pensioen kijker.nl geeft via haar site (www.pensioen kijker.nl) algemene informatie over pensioen, die objectief en niet-commercieel is en wil het pensioenbewustzijn van de Nederlander vergroten. De Stichting stelt op haar site:

"We gaan er met z'n allen nog veel te veel vanuit dat het met ons pensioen vanzelf goed komt. Maar dat is niet zo. Er zijn momenten in je leven waarop je er even bij stil moet

staan. Bijvoorbeeld als je trouwt, kinderen krijgt, langdurig met verlof gaat, van baan wisselt of stopt met werken.”

6.2 Verbetering van het bewustzijn volgens de deelnemers

De vele suggesties van de deelnemers aan de panelbijeenkomsten voor verbetering van de informatie en de communicatie laten zich als volgt weergeven:

- Pensioeninformatie moet kort en helder zijn. Er zou meer gebruik gemaakt moeten worden van de kennis over effectieve communicatie.
- Pensioeninformatie moet worden toegespitst op doelgroepen: maatwerk.
- Voor het individu moet op zijn situatie toegespitste informatie beschikbaar zijn. ‘Hoeveel pensioen kan ik wanneer verwachten?’.
- De informatie moet zich richten op de voor de deelnemer belangrijke aspecten van het pensioen en niet op de ingewikkelde techniek van het pensioen. Een deelnemer hoeft niet te weten wat zich ‘onder de motorkap’ afspeelt.
- Niet de zender moet centraal staan in de communicatie, maar de ontvanger.
- Pensioeninformatie moet aansluiten bij en beschikbaar zijn op momenten dat een beslissing over pensioen van belang is, bijvoorbeeld verandering van baan, huwelijk, etc. (gebeurtenissen in het persoonlijke leven).
- Informatie wordt aantrekkelijker als met het pensioen gerekend kan worden⁴.
- Communicatie zou van meervoudige acties gebruik moeten maken. Niet via één kanaal, maar via meerdere kanalen tegelijkertijd om voldoende aandacht voor pensioen te genereren.
- Investeren in de relatie (‘emotionele binding’) tussen pensioenuitvoerder en deelnemer. Bij een goede relatie is de kans groter dat informatie wordt gelezen (een brief van een vriend wordt eerder opengemaakt dan een brief van een willekeurige afzender).
- Kies ook andere vormen van communicatie dan schriftelijk of via internet, bijvoorbeeld bijeenkomsten voor nieuwe deelnemers, bezoeken van doelgroepen, etc. Dit geldt ook voor de AOW.
- Informatie over pensioen zou onderdeel gemaakt moeten worden van door de branche georganiseerde scholingsprogramma’s.
- Een andere mogelijkheid in dit verband is een vraagbaak voor pensioenen via de werkgever/branche (telefoon, e-mail, persoonlijk contact). Ook is de suggestie gedaan om Pensioen kijker.nl deze rol te laten vervullen.
- De deelnemer moet ook bewust gemaakt worden van de kosten van zijn pensioenvoorziening en van het belang dat het pensioen heeft in de totale arbeidsvoorwaarden. Kennis van de kosten kan de interesse in het pensioen vergroten.
- Pensioen zou duidelijker zichtbaar moeten zijn op de salarisstrook.

⁴ Verschillende partijen bieden inmiddels deze mogelijkheid. PGGM en Ortec bijvoorbeeld ontwikkelen op dit moment ieder een rekenmodel.

- Het uniform pensioenoverzicht (UPO) is een verbetering, maar wordt door een aantal deelnemers toch als onvoldoende gezien, want te ingewikkeld en te omvangrijk. Het UPO zou, om beter aan het doel te beantwoorden, een voorblad moeten hebben waarop de belangrijkste informatie in een oogopslag te vinden is⁵.
- Het pensioenregister (van kracht per 2011) wordt van groot belang geacht omdat het daarmee mogelijk wordt de juiste individuele informatie te verstrekken en te verkrijgen.
- Onafhankelijke informatie i.c. een onafhankelijke informatieverstrekker wordt belangrijk gevonden.
- Financiële educatie. In het onderwijs zou – bijv. in de vakken rekenen, maatschappijleer, wiskunde, economie – aandacht besteed moeten worden aan financiële zaken zoals sparen, lenen, hypotheek en ook pensioen (niet tot in detail maar op hoofdlijnen).
- In het beroepsonderwijs zou bij het voorbereiden op het zelfstandig ondernemerschap meer aandacht moeten zijn voor pensioenzaken.
- Op communicatiegebied zou meer moeten worden samengewerkt tussen de pensioenuitvoerders.
- De pensioendeelnemer zou de mogelijkheid moeten krijgen periodiek een pensioenadvies te vragen (wat is de stand van zaken, zijn er pensioenhiaten en kan er iets aan gedaan worden). Onafhankelijkheid is hierbij een voorwaarde.
- Bij dit alles wordt aandacht gevraagd voor de kosten van communicatie en het feit dat niet alle uitvoerders dezelfde mogelijkheden hebben.
- Verbeter de voorlichting over de AOW. Er is op gewezen dat er vooraf veelal duidelijkheid over is of iemand een onvolledige AOW-opbouw heeft. Betrokkenen kunnen daar tijdig op gewezen worden⁶.
- Zelfstandigen vallen veelal niet onder verplichte deelname aan een pensioen in de tweede pijler. Zij zijn zelf verantwoordelijk voor hun oudedagsvoorziening. Wel zouden adviseurs en tussenpersonen zich voor de oudedagsvoorziening meer moeten richten op pensioenplanning dan, zoals volgens velen nu vooral gebeurt, de mogelijke belastingbesparing als vertrekpunt te nemen. Ook zou de voorlichting versterkt en verbeterd kunnen worden.

De verantwoordelijkheid voor het vergroten van het pensioenbewustzijn is in de bijeenkomsten ook aan de orde gesteld.

5 Over het UPO wordt verschillend gedacht. Zo zijn enkele aanwezigen van mening dat hun eigen informatie beter is dan wat door het UPO wordt voorgeschreven. Zij handhaven deze informatie en doen het UPO erbij.

6 De SVB maakt vanaf 2008 een aanvang met het vroegtijdig informeren van toekomstige AOW'ers over hun AOW-hiaat. Begonnen wordt met de groep die het dichtst tegen de AOW aanzit. Het streven is in de toekomst alle ingezetenen vroegtijdig over hun AOW-hiaat te informeren. Zie Tweede Kamer, vergaderjaar 2007-2008, 29 549, nr. 14, vraag 30.

Los van de eigen verantwoordelijkheid van het individu, met daarbij de kanttekening dat het individu niet erg geschikt lijkt om deze verantwoordelijkheid te dragen, wordt de verantwoordelijkheid vooral bij de pensioenuitvoerder en de werkgever gelegd.

Uit de panelbijeenkomsten heeft de Pensioencommissie de indruk gekregen dat bij werkgevers i.c. hun afdeling personeelszaken de aandacht voor pensioen (bijvoorbeeld bij het aannemen van personeel) nog zeer gering is, zowel wat pensioen als arbeidsvoorwaarde betreft als wat informatieverstrekking over de pensioenregeling betreft, en dat de aandacht voor pensioenen dan ook versterking behoeft.

De vakbeweging als een belangrijke partij bij het tot stand komen van een pensioenregeling en de uitvoering van die regeling, zou volgens betrokkenen een grotere rol kunnen spelen en meer dan nu voorlichting en informatie moeten geven.

Voor de overheid wordt met betrekking tot het pensioenbewustzijn een beperkte rol gezien. Naast het handhaven en veiligstellen van de verplichtstelling gaat het om het verstrekken van goede informatie over de AOW (onvolledige AOW en 2015-maatregel) en om het verstrekken van algemene informatie over pensioen.

Daarnaast zou de overheid steun moeten geven aan initiatieven zoals Pensioenkijker.nl waarmee onafhankelijke pensioeninformatie wordt verspreid en aan campagnes gericht op groepen waarvan is gebleken dat extra aandacht voor het pensioen gewenst is (zoals zzp'ers). De deelnemers aan de panelbijeenkomsten zijn over het algemeen bevreesd voor extra regeldruk en zijn geen voorstander van extra regels om het pensioenbewustzijn te vergroten.

7 De bevindingen van de Pensioencommissie

In deze paragraaf geeft de Pensioencommissie de volgens haar belangrijkste bevindingen weer uit de panelbijeenkomsten en de conferentie. Het gaat om een weergave en samenvatting van gedachten, ideeën en suggesties die door de deelnemers naar voren zijn gebracht en die op steun van meerdere andere deelnemers kunnen rekenen.

Uit zowel het debat als uit onderzoek komt naar voren dat het slecht gesteld is met het pensioenbewustzijn in Nederland. Mensen hebben weinig interesse in pensioen en weten er ook weinig van. De redenen die hiervoor worden aangevoerd, zowel uit ervaringen als uit onderzoek, zijn tegelijkertijd aangrijpingspunt voor de mogelijkheden het pensioenbewustzijn te vergroten.

De deelnemers aan het debat vinden het nodig dat het pensioenbewustzijn wordt vergroot en zij denken dat het pensioenbewustzijn ook vergroot kan worden.

In de panelbijeenkomsten is naar voren gekomen dat, mede gelet op het geringe pensioenbewustzijn, de Nederlandse systematiek waarbij bijna alle werknemers via de arbeidsovereenkomst verplicht deelnemen aan de pensioenregeling van de bedrijfstak of het bedrijf, zeer waardevol is. Op deze manier bouwt een zeer groot deel van de werknemers ondanks de geringe aandacht voor pensioen en ondanks de geringe financiële kennis, toch een aanvullend pensioen op. Het verplichte karakter sluit ook aan bij de bevindingen van de behavioral economics dat mensen slecht in staat zijn voor later te zorgen en de aanbeveling dat dit voor later zorgen voor hen gemakkelijk gemaakt moet worden.

Het feit dat voor velen de deelname verplicht is, betekent niet dat er geen aandacht meer nodig is voor pensioen. Door de verschillen tussen pensioenregelingen, zowel ouderdomspensioen als partnerpensioen, is het voor mensen belangrijk te weten hoe het in hun pensioenregeling is geregeld. Zowel voor het nemen van beslissingen bij bijvoorbeeld het veranderen van baan, als om te weten op welk pensioen men later kan rekenen.

De deelnemers aan het debat waarderen de initiatieven die door pensioenuitvoerders en anderen worden genomen om de betrokkenheid bij pensioen te vergroten.

Ook de informatieverplichting die onderdeel is van de Pensioenwet en de Principes voor goed pensioenfondsbestuur wordt gesteund.

De deelnemers wijzen er echter op dat de informatieplicht voor werkgevers en pensioenuitvoerders – met de bijkomende verplichting de informatie tijdig en in duidelijke en begrijpelijke bewoordingen te verstrekken – niet vanzelfsprekend leidt tot financiële kennis, de mogelijkheid een financiële planning te maken of tot pensioenbewustzijn.

Men is zich ervan bewust dat het vergroten van het pensioenbewustzijn niet met een paar eenvoudige maatregelen bewerkstelligd kan worden. Mensen hebben nu eenmaal moeite met het verzamelen en verwerken van informatie en hun keuze- en beslisproces wordt

bovendien door vele niet-rationele factoren beïnvloed. De grote inspanningen die de afgelopen jaren door pensioenuitvoerders en anderen zijn getroffen om de belangstelling voor en de kennis van pensioen te vergroten, illustreren dit: hun inspanningen hebben het pensioenbewustzijn nog niet daadwerkelijk kunnen vergroten.

Voor pensioenbewustzijn is behalve informatie ook nieuwsgierigheid nodig. Nieuwsgierigheid naar pensioen, naar waar men te zijner tijd op mag rekenen en naar waar men nu al op moet letten. Informatie en de wijze waarop deze informatie verstrekt wordt, kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het vergroten van het pensioenbewustzijn. Het moet dan wel gaan om informatie die geconsumeerd wordt, die makkelijk te begrijpen is en die is toegespitst op groepen en aansluit bij gebeurtenissen in het persoonlijke leven.

Meer nog dan nu al gebeurt, moet daarom gebruik gemaakt worden van de kennis en de inzichten uit de verschillende wetenschappelijke disciplines (communicatie, marketing, behavioral economics, psychologie, et cetera.). Het gaat dan niet alleen om de aard van de communicatie, maar ook om de reacties van mensen op communicatie, op keuzeproblemen enzovoorts.

Mede daarom bepleit men dat pensioenuitvoerders samenwerken in het zoeken naar de beste methode voor communicatie en informatieverstrekking. Het doel is daarbij niet eenvormige communicatie of informatie maar het vergroten van de effectiviteit en efficiëntie van het proces.

Bij dit alles is ook aandacht nodig voor de onderliggende pensioenafspraken tussen sociale partners en de vraag of deze afspraken kunnen resulteren in een duidelijke pensioenregeling die zich goed laat communiceren.

Ook het onderwijs kan volgens velen een bijdrage leveren aan de financiële kennis en daarmee aan het financiële en pensioenbewustzijn. Bepleit wordt dat in het onderwijs aandacht komt voor het omgaan met geld, rondkomen, sparen en lenen maar ook hypotheek en pensioen. Het zijn aspecten waar alle leerlingen vroeger of later mee te maken krijgen en waarmee ze, passend bij de fase en het niveau van het onderwijs, binnen de daarvoor geschikte vakken en lessen kennis zouden moeten maken¹.

Bijzondere aandacht wordt gevraagd van het beroepsonderwijs voor de financiële aspecten van het zelfstandig ondernemerschap en de plaats van de pensioenvoorziening daarin.

Van de zelfstandige ondernemers (zzp'ers) is onduidelijk in hoeverre zij een oudedagsvoorziening opbouwen en in hoeverre de opgebouwde oudedagsvoorziening voldoende is. Toch vinden de deelnemers aan het debat dat het zelfstandig ondernemerschap met zich brengt dat men ook zelf verantwoordelijkheid neemt voor de oudedagsvoorziening. Goede en gerichte voorlichting is daarbij dan wel van groot belang. Binnen deze doel-

¹ De Pensioencommissie wil in dit kader ook de initiatieven van CentiQ onder de aandacht brengen.

groep dient in de voorlichting afzonderlijk aandacht te worden besteed aan de specifieke omstandigheden van vrouwelijke zelfstandigen/zzp'ers. Verder is erop gewezen dat in een beleid dat is gericht op het bevorderen van het zelfstandig ondernemerschap, zelfstandigen dezelfde fiscale ruimte voor pensioenopbouw zouden moeten hebben als werknemers.

Een belangrijk onderdeel van het pensioenstelsel is de AOW. Ook hier blijkt de kennis beperkt en kan een laag pensioenbewustzijn tot problemen leiden. Met name de onvolledige AOW-opbouw en de 2015-maatregel zijn hier debet aan. Bepleit is de informatie op deze punten te verbeteren en diegenen van wie bekend is dat zij een onvolledige AOW-uitkering zullen krijgen, daar tijdig van op de hoogte te stellen². Door de deelnemers is ook verwezen naar het SER-advies *Onvolledige AOW-opbouw* waarin de raad bepleit te bezien of de nu gehanteerde opbouwperiode van 50 jaar nog adequaat is³.

Er wordt heel veel waarde gehecht aan de spoedige invoering van het pensioenregister. Het pensioenregister, dat in 2011 operationeel moet zijn, zal individuele gegevens bevatten over het pensioen in de eerste en de tweede pijler⁴. De verwachting is dat de mogelijkheid op een eenvoudige wijze zicht te krijgen op het toekomstige pensioeninkomen (wat mag ik verwachten als ik met pensioen ga, wat als ik eerder stop met werken en wat als ik nog even doorwerk) een stimulans zal betekenen voor het pensioenbewustzijn. Om deze sommen goed te kunnen maken is kennis van alle bestaande pensioenaanspraken nodig. Het pensioenregister kan daarin voorzien. Het is dan wel van belang dat de daarin opgenomen informatie correct, actueel en zo volledig mogelijk is.

Ten slotte vinden de deelnemers aan het debat het van groot belang dat er een aanbod is van onafhankelijke pensioeninformatie. Het gaat hierbij om een centraal punt van waaruit mensen onafhankelijk geïnformeerd worden over de algemene aspecten van pensioen, over zaken waarop men moet letten bij pensioenregelingen en over momenten waarbij men op het pensioen moet letten. Pensioen kijker.nl vervult op dit moment al een dergelijke rol. Volgens de deelnemers zou deze versterkt kunnen worden door enerzijds de informatieverstrekking (nog) meer toe te snijden op verschillende groepen en anderzijds door het ook mogelijk te maken direct vragen te stellen aan een dergelijk gremium, per e-mail maar ook per telefoon.

² Inmiddels is bekend geworden dat de SVB vanaf 2008 een begin zal maken met het vervroegd informeren van toekomstige AOW'ers over hun AOW-hiaat. Begonnen wordt met de groepen die het dichtst tegen hun AOW aanzitten. Het streven is erop gericht in de toekomst op een zodanig vroeg tijdstip alle ingezetenen te informeren over het AOW-hiaat dat zij nog tijdig maatregelen kunnen treffen. Zie: Tweede Kamer, vergaderjaar 2007-2008, 29 549, nr. 14, vraag 30.

³ SER (2000) Advies *Onvolledige AOW-opbouw*, publicatienr. 00/05, Den Haag.

⁴ Het register zal waarschijnlijk te zijner tijd ook gegevens uit de derde pijler gaan bevatten.

8 Slotopmerking van de Pensioencommissie

In dit rapport doet de Pensioencommissie verslag van het debat over pensioenbewustzijn dat de SER in het najaar van 2007 heeft georganiseerd op verzoek van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. In het rapport zijn de uitkomsten van de panelbijeenkomsten en de conferentie weergegeven en aangevuld met gegevens uit onderzoek en opvattingen uit de economische literatuur.

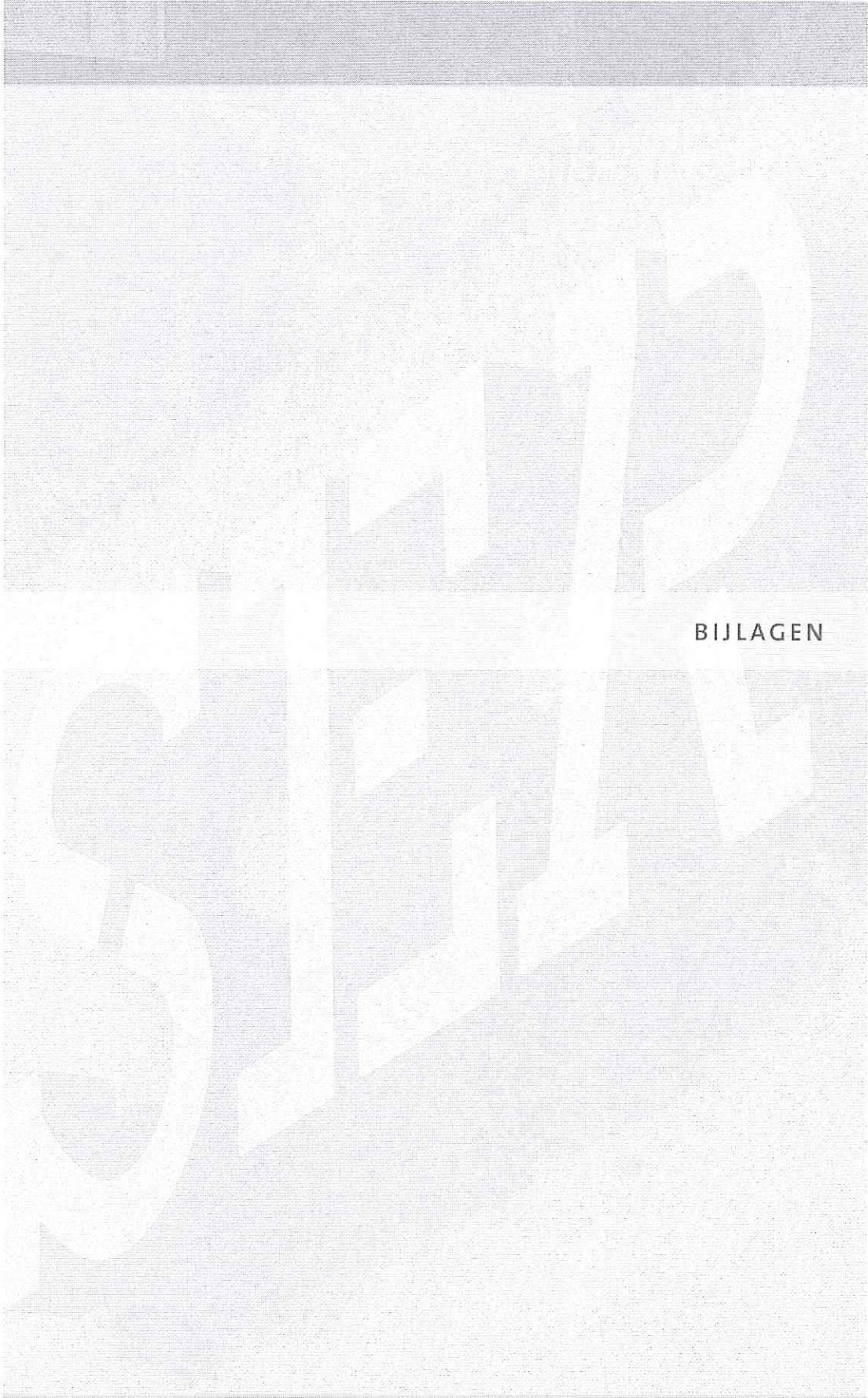
De Pensioencommissie, als organisator van het debat, heeft daarbij voor een neutrale opstelling gekozen. De SER is niet gevraagd een advies uit te brengen over de vergroting van het pensioenbewustzijn, maar de opvattingen in kaart te brengen van de verschillende betrokkenen bij het pensioen en daarbij ook wetenschappelijke inzichten te betrekken.

Niettemin wil de SER-Pensioencommissie – tot slot van deze rapportage – opmerken dat zij het erg belangrijk vindt, maar eigenlijk ook vanzelfsprekend, dat deelnemers aan pensioenregelingen en gepensioneerden goede en toegankelijke informatie krijgen over hun pensioen.

Ondanks het feit dat Nederland een goed pensioensysteem heeft en bijna alle werknemers een aanvullend pensioen opbouwen, is pensioenbewustzijn erg belangrijk. Veel pensioenregelingen zijn in de afgelopen periode veranderd, de keuzemogelijkheden in pensioenregelingen zijn toegenomen en sommige persoonlijke beslissingen hebben grote gevolgen voor het pensioen. Het is dan voor de deelnemers belangrijk om te weten wat zij van hun pensioen kunnen verwachten.

Het is aan de pensioenuitvoerders, de werkgevers en de vakbonden om het belang van pensioen duidelijk te maken en de belangrijke aspecten (Wat is van invloed op mijn pensioen? Hoe hoog is het pensioen?) zo te communiceren dat mensen er ook kennis van willen nemen.

Daarnaast dient voor burgers goede algemene en objectieve informatie beschikbaar te zijn over pensioen, over de mogelijkheden pensioen op te bouwen en over gebeurtenissen die belangrijk zijn bij en voor het pensioen. Net als de deelnemers aan het debat heeft de Pensioencommissie daarbij hoge verwachtingen van het Pensioenregister. De mogelijkheid om pensioensommen te maken waarbij alle pensioenaanspraken worden meegenomen, kan volgens de commissie een grote stimulans zijn voor de vergroting van het pensioenbewustzijn.

BIJLAGEN

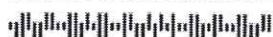
BIJLAGE 1

- Het verzoek van de minister van SZW aan de SER
- De reactie van het dagelijks bestuur van de SER aan de minister van SZW
- Het antwoord van de minister van SZW aan de SER

Ministerie van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid

Sociaal-Economische Raad
De heer dr. A.H.G. Rinnooy Kan
Postbus 90405
2509 LK S GRAVENHAGE

Postbus 90801
2509 LV Den Haag
Anna van Hannoverstraat 4
Telefoon (070) 333 44 44
Fax (070) 333 40 33
www.szw.nl

Contactpersoon drs. P.H.M. Loozen
Doorkiesnummer (070) 333 47 27
E-mail PLoozen@minszw.nl

Ons kenmerk AV/PB/2006/97481

Datum 12 DEC. 2006

Onderwerp Pensioendebat

Geachte heer Rinnooy Kan,

Bij de plenaire behandeling van de Pensioenwet heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen waarin zij de regering oproept te bevorderen dat een maatschappelijk debat wordt georganiseerd over de toekomst van met name het tweede pijler pensioen en de uitvoering van de pensioenregelingen (Kamerstukken II, 2006/07, 30 413, nr. 76; zie bijlage). Dit debat zou bij voorkeur door de SER moeten worden gevoerd, zo is in de motie opgenomen. Daarbij verzoekt de Tweede Kamer erom te bevorderen dat relevante maatschappelijke groepen en organisaties, nationaal en internationaal, alsmede de wetenschap bij dit debat worden betrokken. Uiterlijk eind 2007 wenst de Tweede Kamer geïnformeerd te worden over de uitkomsten van het debat en de beleidsmatige conclusies die de regering daaraan verbindt.

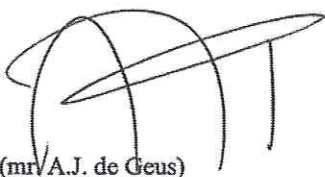
Ik wil u hierbij het verzoek van de Tweede Kamer overbrengen en u oproepen tot het voeren van een debat zoals bedoeld in de motie en mij de uitkomsten van dat debat toe te zenden. Gegeven het door de Tweede Kamer aangegeven tijdpad, ontvang ik de zojuist bedoelde uitkomst bij voorkeur uiterlijk 1 oktober 2007.

Naar aanleiding van de motivering van en overwegingen van de Tweede Kamer bij de motie, waarvoor ik naar de bijlage verwijs, hecht ik eraan het volgende op te merken. De inhoud van de Pensioenwet vormt de weerslag van ongeveer vijftien jaar discussie. Bij deze discussie zijn sociale partners, pensioenkoepels en -uitvoerders, toezichhouders en ouderenorganisaties expliciet en intensief betrokken. Ook de SER-adviezen 'Nieuwe Pensioenwet' (advies 01/06) en 'Aanvullend advies Nieuwe Pensioenwet' (advies 02/01) hebben in deze discussie een uitdrukkelijke rol gespeeld. Ik ben dan ook van mening dat de Pensioenwet een stevige verankering van genoemde discussie vormt. Het feit dat de Pensioenwet in de Tweede Kamer met algemene stemmen is aangenomen, is in mijn ogen een illustratie hiervan.

Voorts wijs ik u erop dat een aantal thema's op andere wijze is belegd en eventueel tot besluitvorming leidt.

Het kabinet is een discussie gestart over de noodzaak en wenselijkheid van een nieuw uitvoeringsmodel voor pensioenregelingen. Naar aanleiding van motie 68 (Kamerstukken II, 2006/07, 30 413, nr. 68) zal de Tweede Kamer uiterlijk 1 april 2007 worden geïnformeerd over de stand van zaken op dat moment. Daarnaast is de regering in motie 78 (Kamerstukken II, 2006/07, 30 413, nr. 78) verzocht voorstellen te doen voor verruiming van de mogelijkheden voor opbouw van pensioen binnen de tweede pijler door zelfstandigen en daarbij een (open) pensioenfonds voor zelfstandigen te betrekken, zo is in de motie verwoord. De regering zal aan de uitvoering van deze motie tegemoet komen door deze te betrekken in het reeds aan de Kamer toegezegde onderzoek naar de pensioenvoorziening voor zelfstandigen, waarover de Tweede Kamer voor 1 april 2007 zal worden geïnformeerd. Ten slotte heeft de regering naar aanleiding van motie 73 (Kamerstukken II, 2006/07, 30 413, nr. 73) sociale partners verzocht de dekking van het nabestaanden- en arbeidsongeschiktheidspensioen te bezien. De Tweede Kamer zal hierover in januari 2008 worden geïnformeerd.

Hoogachtend,
de Minister van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid,

(mr) A.J. de Geus

Bijlage(n): Kamerstukken II, 2006/07, 30 413, nr. 76

Tweede Kamer der Staten-Generaal

2

Vergaderjaar 2006–2007

30 413

Regels betreffende pensioenen (Pensioenwet)

Nr. 76

MOTIE VAN HET VERBEET C.S.

Voorgesteld 21 september 2006

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

van mening, dat een toekomstvast pensioen voor individu en samenleving van groot belang is;

van mening, dat bij de herziening van de pensioenwet een aantal fundamentele vragen voor de toekomst van ons pensioenstelsel buiten beschouwing zijn gebleven;

voorts overwegende, dat het voor een toekomstvast pensioenstelsel van belang is dat er een debat in de samenleving op gang wordt gebracht over maatschappelijke ontwikkelingen en opvattingen over ons pensioenstelsel, zoals de ontwikkeling van de economische zelfstandigheid van vrouwen, solidariteit tussen de generaties, internationale ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, schaalvergroting bij pensioenfondsen en informatisering van de samenleving en de invloed van Europa;

verzoekt de regering:

- te bevorderen dat (bij voorkeur door de SER) een maatschappelijk debat wordt georganiseerd over de toekomst van met name het tweedepijlerpensioen en de uitvoering van pensioenregelingen;
- te bevorderen dat daarbij relevante maatschappelijke groepen en organisaties, nationaal en internationaal, alsmede de wetenschap worden betrokken;
- de Kamer uiterlijk eind 2007 te informeren over de uitkomst van het debat en beleidsmatige conclusies die de regering daaraan verbindt,

en gaat over tot de orde van de dag.

Verbeet
Omtzigt
Van Oudenallen
Vendrik

Dagelijks Bestuur

Bezuidenhoutseweg 60
 Postbus 90405
 2509 LK Den Haag
 Tel.: 070 3 499 499
 Fax: 070 3 832 535
 Internet: www.ser.nl

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
 De heer mr. P.H. Donner, minister
 Postbus 90805
 2509 LV DEN HAAG

Den Haag: 31 mei 2007
 Ons kenmerk: 07.03134/HvdM/js
 Bijlage(n):
 Toestelnummer: 070 3 499 541
 E-mail: h.vander.meer@ser.nl
 Betreft: Verzoek Pensioendebat

Geachte heer Donner,

Op 12 december 2006 heeft u de Sociaal-Economische Raad verzocht een debat te organiseren over de toekomst van met name het tweede pijler pensioen. Met dit verzoek aan de SER geeft u uitvoering aan de motie Verbeet.

Met deze brief laat ik u namens het dagelijks bestuur van de Sociaal-Economische Raad weten hoe de raad voornemens is om te gaan met uw verzoek.

Binnen de raad is uitvoerig gediscussieerd over:

- de vraag welk onderwerp in een dergelijk debat centraal zou moeten staan ;
- de vraag of een dergelijk debat past binnen de mogelijkheden en de taken van de raad en hoe dit ingericht zou moeten worden om te voldoen aan het verzoek van een *maatschappelijk* debat, dat wil zeggen een debat dat breed in de samenleving wordt gevoerd.

Wat het onderwerp betreft kan worden geconstateerd dat in de afgelopen jaren uitvoerig is gedebatteerd over de inrichting en uitvoering van de aanvullende pensioenen. De uitkomsten van deze uitgebreide discussies of maatschappelijke debatten zijn voor een deel neergeslagen in de Pensioenwet en hebben voor een ander deel geleid tot, substantiële, veranderingen in pensioenregelingen. Daarnaast zijn er afzonderlijke discussies gevoerd over medezeggenschap, goed pensioenfondsbestuur en over het nieuwe Financiële Toetsingskader. Een nieuw debat over het stelsel van aanvullende pensioenen zal volgens de raad op dit moment dan ook weinig of geen meerwaarde opleveren.

Een dergelijke meerwaarde kan wel bereikt worden als het bestaande gebrek aan pensioenbewustzijn van burgers centraal komt te staan bij de beantwoording van uw verzoek. Vastgesteld kan immers worden dat werknemers (burgers) weinig

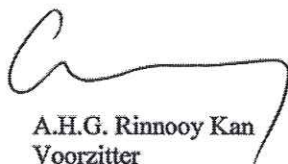
belangstelling hebben voor en weinig kennis hebben van hun eigen pensioensituatie, ook al vinden ze dat pensioen wel belangrijk is.

De raad wil daarom uw verzoek en de daaraan ten grondslag liggende motie van de Tweede Kamer benutten om zich nader te buigen over de vraag hoe het komt dat de belangstelling voor aanvullende pensioenen zo klein is en te bezien wat er met betrekking tot onder meer voorlichting, transparantie, governance en communicatie reeds goed is geregeld, wat voor verbetering in aanmerking komt en hoe dit kan bijdragen aan het vergroten van het pensioenbewustzijn. Hij meent dat een groter pensioenbewustzijn van belang is voor alle betrokkenen bij pensioenregelingen (sociale partners, werkgevers, werknemers en overheid).

Concreet wil de SER aan uw verzoek tegemoetkomen door in een aantal openbare bijeenkomsten met een breed samengestelde groep van betrokkenen en deskundigen te spreken over de mogelijke oorzaken voor de geringe belangstelling voor pensioen en over de mogelijkheden het pensioenbewustzijn te vergroten. De uitkomsten van deze bijeenkomsten zullen vervolgens worden samengebracht in een rapport van bevindingen dat, naar verwachting nog voor het eind van dit jaar, aan u kan worden aangeboden.

Gaarne verneem ik van u of u met deze aanpak kunt instemmen.

Hoogachtend,

A.H.G. Rinnooy Kan
Voorzitter

Ministerie van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid

Aan de SER,
de heer A.H.G. Rinnooy Kan
Postbus 90405
2509 LK S GRAVENHAGE
2509 LK90405

Postbus 90801
2509 LV Den Haag
Anna van Hannoverstraat 4
Telefoon (070) 333 44 44
Fax (070) 333 40 33
www.szw.nl

Contactpersoon
Doorkiesnummer
E-mail

Uw brief 07.03134/HvdM/js
Ons kenmerk AV/PB/2007/19780
Datum 18 juni 2007

Onderwerp Verzoek pensioendebat

Geachte heer Rinnooy Kan,

Met uw brief van 31 mei jl informeerde u mij over de wijze waarop de SER invulling wil geven aan het verzoek van mijn ambtsvoorganger d.d. 12 december 2006 om een maatschappelijk debat over pensioenen te organiseren. Ik kan mij vinden in de door u voorgestelde aanpak. Een afschrift van deze correspondentie zend ik aan de Tweede Kamer.

Hoogachtend,
de Minister van Sociale Zaken
en Werkgelegenheid,

J.P.H. Donner

Opzet van het debat en het programma van de conferentie

Voor het debat pensioenbewustzijn heeft de Pensioencommissie van de SER een drietal panelbijeenkomsten georganiseerd en een conferentie. De verslagen van de bijeenkomsten en de conferentie zijn te vinden op de site van de SER: www.ser.nl.

In de panelbijeenkomsten heeft de Pensioencommissie een diverse groep vertegenwoordigers van betrokkenen bij het pensioen de vraag voorgelegd waarom, naar hun oordeel, het pensioenbewustzijn zo laag is en welke mogelijkheden zij zien om het pensioenbewustzijn te vergroten.

Panelbijeenkomsten:

Voor de eerste panelbijeenkomst, gehouden op 19 oktober 2007, is de groep 'gebruikers' uitgenodigd. Naast een delegatie van de Pensioencommissie waren aanwezig:

Alternatief Voor Vakbond (AVV), de heer Pikaart

CNV Jongeren, de heer Derks

Centrale Samenwerkende Ouderenorganisaties, de heren Beugelsdijk en Boonacker

Consumentenbond, de heer Goedhart

Deelnemersraad PGGM, de heren Van Bolderen en Klaverdijk

Deelnemersraad Pensioenfonds Detailhandel, de heren Lamers en Van Leeuwen

FNV Zelfstandigen, mevrouw Van Noort

Platform Zelfstandige Ondernemers, de heer Masselink

Stichting Gepensioneerden PUSH, de heren Goudsmit en Wehmeyer

Stichting Lize, mevrouw Kaptein

Voor de tweede bijeenkomst, gehouden op 15 oktober, is de groep 'pensioenuitvoerders' uitgenodigd. Naast een delegatie van de Pensioencommissie waren aanwezig:

Albert Heijn, de heer Mijnen

CNV Bedrijvenbond, de heer Van der Wal

FNV Bondgenoten, mevrouw Jansen

MHP/De Unie, de heer Slikkerveer

Nationale Nederlanden, de heer Welten

Nederlandse vereniging van assurantieadviseurs en financiële dienstverleners (NVA), de heer Mourits en mevrouw Hoogsteen

Nederlandse Vereniging voor Personeelsmanagement & Organisatieontwikkeling (NVP), de heren Bongers en Van Oostrum

PGGM, mevrouw Wiegmans

Stichting Pensioenfonds Hoogovens, de heer Van der Velde

Voor de derde bijeenkomst, gehouden op 16 oktober, is de groep 'deskundigen' uitgenodigd.

Naast een delegatie van de Pensioencommissie waren aanwezig:

AFM, de heren Van Miltenburg en Wijnja

E-Quality, mevrouw Ipek-Demir

SVB, de heer Boss
Stichting Pensioenkijsker.nl, mevrouw De Lange en mevrouw Schols
Ombudsman Pensioenen, de heer Alvers
Mevrouw Prast, Universiteit van Tilburg/Netspar
Mevrouw De Quelerij, Boer & Croon Corporate Communication
Stichting voor Ondernemingspensioenfonds, de heer Prins
Verbond van Verzekeraars, de heer Herbert
Vereniging van Bedrijfstakpensioenfonds, de heer Borgdorff

Conferentie:

Op 13 november 2007 is een conferentie georganiseerd in het gebouw van de SER met het volgende programma:

Welkom
Kees Mijnten, dagvoorzitter

Wie is pensioenbewust in Nederland?
Resultaten van de onderzoeken van de Stichting Pensioenkijsker.nl
Henriëtte de Lange, *Stichting Pensioenkijsker.nl*

De transparantie voorbij
Een libertair paternalistische visie op pensioenen in de 21e eeuw
Henriëtte Prast, *Universiteit van Tilburg/Netspar*

Enkele bevindingen van de Pensioencommissie
Robin Linschoten, *voorzitter Pensioencommissie*

Pauze

Discussie – Forum en publiek
Kees Mijnten geeft de aftrap voor het debat met vragen aan de forumleden en de zaal

Het forum bestaat uit:
Annemieke Biesheuvel, *Pensioenfonds Metaal en Techniek*
Rob Goedhart, *Consumentenbond*
Henriëtte de Lange, *Stichting Pensioenkijsker.nl*
Henriëtte Prast, *Universiteit van Tilburg/Netspar*
Rolf van Woerkom, *Zwitserleven*

Afsluiting
Robin Linschoten

Samenstelling van de Pensioencommissie

Leden

Onafhankelijke leden

R.L.O. Linschoten (voorzitter)
 prof.dr. A.L. Bovenberg
 prof.dr. L.G.M. Stevens
 dr. M.L. Wilke

Ondernemersleden

drs. A.W. Hokken (LTO-Nederland)
 drs. K.B. van Popta (MKB-Nederland)
 drs. G. Verheij (Vereniging VNO-NCW)

Werknemersleden

drs. C.C.H.J. Driessen (FNV)
 J.W. Eggen (MHP)
 mr. P.J. Gortzak (FNV)
 K.I. van Splunder (CNV)

Adviserende leden

dr. A.C.F.J. Houben (DNB)
 drs. R. Olieman (Sociale Verzekeringsbank)
 dr. E.W.M.T. Westerhout (CPB)

Waarnemend lid

drs. W.J. Kroes (Stichting van de Arbeid)

Ministeriële vertegenwoordigers

drs. H. de Boer (Fin)
 drs. J.A. Koeman (SZW)
 drs. M.F. de Vries (BZK)

Secretariaat

drs. H. van der Meer
 mevrouw mr. drs. T.D. Riemens

Plaatsvervangende leden

drs. R.A. Nieuwenhoven

J. Visser

C.A.M. Michielse

E.J. Slootweg

mevrouw drs. M.E.J. Schuit

mevrouw mr. W.M.M. van der Pal

Publicatieoverzicht

Algemeen

De belangrijkste adviezen en rapporten van de SER komen in boekvorm uit.

Een jaarabonnement op deze publicaties kost € 90,50. Losse exemplaren kosten € 7,50, tenzij anders aangegeven.

Van de meeste adviezen wordt een aparte samenvatting gemaakt. Deze samenvattingen kunt u raadplegen op onze website. Sommige samenvattingen zijn ook beschikbaar in boekvorm. In het publicatieoverzicht is dat aangegeven met een N (Nederlands), E (Engels), D (Duits), F (Frans) en S (Spaans). De bibliografische gegevens vindt u op onze website. De samenvattingen in boekvorm zijn gratis.

Het SER-bulletin, met nieuws en opinies over de SER, de Stichting van de Arbeid en de overleconomie, verschijnt maandelijks. Een jaarabonnement is gratis.

Een overzicht van alle SER-uitgaven vindt u op onze website (www.ser.nl).

Adviezen

Samenvatting

Samenstelling Sociaal-Economische Raad 1 april 2008 – 1 april 2010

2007, 28 pp., ISBN 90-6587-965-X, bestelnr. 07/07

Meedoen zonder beperkingen

2007, 212 pp., ISBN 90-6587-958-7, bestelnr. 07/06

Groenboek Herziening consumentenacquis

2007, 54 pp., ISBN 90-6587-957-9, bestelnr. 07/05

Lissabon in de wijk: het grotestedenbeleid in een nieuwe fase

2007, 58 pp., ISBN 90-6587-953-6, bestelnr. 07/04

Eenvoudige procedure voor eenvoudige civiele zaken

2007, 86 pp., ISBN 90-6587-951-x, bestelnr. 07/03

Arbeidsmigratiebeleid

2007, 212 pp., ISBN 90-6587-948-x, bestelnr. 07/02

Niet de afkomst maar de toekomst

2007, 122 pp., ISBN 90-6587-947-1, bestelnr. 07/01

Toekomstige energievoorziening

2006, 120 pp., ISBN 90-6587-943-9, bestelnr. 06/10

Mobiliteitsmanagement

2006, 44 pp., ISBN 90-6587-942-0, bestelnr. 06/09

Welvaartsgroei door en voor iedereen

2006, 150 pp., ISBN 90-6587-937-4, bestelnr. 06/08

Welvaartsgroei door en voor iedereen: Themadocument Sociale innovatie

2006, 66 pp., ISBN 90-6587-938-2, bestelnr. 06/08¹

- Welvaartsgroei door en voor iedereen: Themadocument Arbeidsverhoudingen*
2006, 90 pp., ISBN 90-6587-939-0, bestelnr. 06/08 ^{II} E
- Welvaartsgroei door en voor iedereen: Themadocument Arbeidsmarktperspectieven laaggeschoolden en ontwikkeling kwalificatiestructuur beroepsbevolking*
2006, 58 pp., ISBN 90-6587-940-4, bestelnr. 06/08 ^{III}
- Personenkring werknemersverzekeringen*
2006, 154 pp., ISBN 90-6587-926-9, bestelnr. 06/07
- Nederland en EU-milieurichtlijnen*
2006, 86 pp., ISBN 90-6587-925-0, bestelnr. 06/06
- Cofinanciering van het EU-landbouwbeleid*
2006, 70 pp., ISBN 90-6587-924-2, bestelnr. 06/05 E
- Voorkomen arbeidsmarktknelpunten collectieve sector*
2006, 100 pp., ISBN 90-6587-923-4, bestelnr. 06/04
- Wegnemen belemmeringen voor doorwerken na 65 jaar*
2006, 100 pp., ISBN 90-6587-922-6, bestelnr. 06/03
- Herziening concurrentiebeding*
2006, 84 pp., ISBN 90-6587-921-8, bestelnr. 06/02
- De toekomst van de PBO*
2006, 126 pp., ISBN 90-6587-920-X, bestelnr. 06/01
- Milieu als kans*
2005, 60 pp., ISBN 90-6587-911-0, bestelnr. 05/13
- Kansen voor het platteland*
2005, 118 pp., ISBN 90-6587-912-9, bestelnr. 05/12
- Bruikbare Rechtsorde*
2005, 78 pp., ISBN 90-6587-910-2, bestelnr. 05/11
- Invoering premiegroepen wachtgeldfondsen naar duur arbeidscontract*
2005, 60 pp., ISBN 90-6587-906-4, bestelnr. 05/10
- Evaluatie Arboret 1998*
2005, 140 pp., ISBN 90-6587-903-x, bestelnr. 05/09 E,F,D
- Een nieuw Grenswaardenstelsel*
2005, 82 pp., ISBN 90-6587-904-8, bestelnr. 05/08 E,F
- Dienstenrichtlijn*
2005, 194 pp., ISBN 90-6587-902-1, bestelnr. 05/07 E,F,D
- Ontslagpraktijk en Werkloosheidswet*
2005, 102 pp., ISBN 90-6587-900-5, bestelnr. 05/06
- Toekomstbestendigheid Werkloosheidswet*
2005, 360 pp., ISBN 90-6587-899-8, bestelnr. 05/05
- Adviezen van de Bestuurskamer inzake hergroepering bedrijfslichamen 1998-2003*
2003, ISBN 90-6587-845-9
deel 1 (212 pp.)
deel 2 (219 pp.)

Rapporten

Op weg naar pensioenbewust zijn, de bevindingen van het debat Pensioenbewustzijn
2008, 64 pp., ISBN 90-6587-964-1

CSED-rapport: Met Europa meer groei
2004, 210 pp., ISBN 90-6587-880-7

N, E, F

Witte vlekken op pensioengebied, quick scan 2001
2002, 94 pp., ISBN 90-6587-815-7

CSED-rapport: Levensloopbanen: gevolgen van veranderende arbeidspatronen
2001, 140 pp., ISBN 90-6587-797-5

CSED-rapport Gezondheidszorg in het licht van de toekomstige vergrijzing
1999, 198 pp., ISBN 90-6587-720-7

Samenvattingen (gratis; in boekvorm)

CSED-rapport: Met Europa meer groei
2004, 46 pp., ISBN 90-6587-879-3

De rol van de werknemers in de Europese vennootschap
2003, 26 pp., ISBN 90-6587856-4, bestelnr. 03/08N

Normering piekblootstelling organische oplosmiddelen
2003, bestelnummer 02/11N

Het nieuwe leren
2002, 20 pp., ISBN 90-6587-819-X, bestelnr. 02/10N

Sociaal-economisch beleid 2002-2006
2002, 40 pp., ISBN 90-6587-820-3, bestelnr. 02/08N

Werken aan arbeidsgeschiktheid
2002, 32 pp., ISBN 90-6587-819-X, bestelnr. 02/05N

Het functioneren en de toekomst van de structuurregeling
2001, 20 pp., ISBN 90-6587778-9, bestelnr. 01/02N

Vertaalde samenvattingen (gratis; in boekvorm)

Increasing prosperity by and for everyone
2006, 38 pp., ISBN 90-6587-955-2, orderno. 06/08e

Accroissement de la prospérité par et pour chacun
2006, 40 pp., ISBN 90-6587-952-8, numéro de commande 06/08f

Crecimiento del bienestar por y para todo el mundo
2006, 40 pp., ISBN 90-6587-954-4, número 06/08s

Gemeinsam Wohlstandswachstum für alle schaffen
2006, 40 pp., ISBN 90-6587-956-0, Bestellnummer 06/08d

Co-financing of the Common Agricultural Policy
2006, 32 pp., ISBN 90-6587-927-7, orderno. 06/05e

La directive aux services dans le marché intérieur

2005, 24 pp., ISBN 90-6587-907-2, numéro de commande 05/07f

SER-Empfehlungsentwurf zur Dienstleistungsrichtlinie

2005, 26 pp., ISBN 90-6587-909-9, Bestellnummer 05/07d

Employee involvement in the European company

2003, 32 pp., ISBN 90-6587-859-9, ordeno. 03/08e

Generating knowledge, sharing knowledge

2003, 26 pp., ISBN 90-6587-858-0, ordeno. 03/04e

Towards a sustainable economy

2003, 24 pp., ISBN 90-6587-855-6, ordeno. 03/02e

Convention on the Future of Europe

2003, 18 pp., ISBN 90-6587-842-4, ordeno. 03/01e

La Convention sur l'avenir de l'Europe

2003, 18 pp., ISBN 90-6587-844-0, numéro de commande 03/01f

The New Learning – Advisory report on lifelong learning in the knowledge-based economy

2002, 20 pp., ISBN 90-6587-825-4, ordeno. 02/10e

Social and Economic Policy 2002-2006

2002, 36 pp., ISBN 90-6587-835-1, ordeno. 02/08e

Sozial- und Wirtschaftspolitik 2002-2006

2002, 40 pp., ISBN 90-6587-832-7, Bestellnummer 02/08d

Politique économique et sociale de 2002 à 2006

2002, 40 pp., ISBN 90-6587-822-X, numéro de commande 02/08f

Working on occupational disability – policy proposals

2002, 38 pp., ISBN 90-6587-829-7, ordeno. 02/05e

Ouvrer pour l'aptitude à l'emploi

2002, 40 pp., ISBN 90-6587-830-0, numéro de commande 02/05f

Overige publicaties

Industrial relations and the adaptability of the Dutch economy

2007, 88 pp., ISBN 90-6587-961-7

Verklaring 50 jaar Verdrag van Rome

2007, 10 pp., vertalingen in Engels, Duits, Frans en Spaans

Model Rules of Procedure for Works Councils

2003, 127 pp., ISBN 90-6587-861-0

Voorbeeldreglement ondernemingsraden

2004, 164 pp., ISBN 90-6587-860-2

Alle uitgaven zijn te bestellen:

- telefonisch bij de afdeling Verkoop (070 - 3499 505);
- via de website (www.ser.nl);
- door overmaking van de vermelde prijs op gironummer 33328 ten name van de SER te Den Haag, onder vermelding van het bestelnummer en de titel.

The logo for the Sociaal-Economische Raad (SER) consists of the letters 'SER' in a bold, sans-serif font, set against a dark, textured rectangular background.

Sociaal-
Economische
Raad

Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag
www.ser.nl

ISBN 90-6587-964-1

A solid, dark grey horizontal bar spanning the width of the page at the bottom.